

**ՀԱԼԷՊԻ ՄԷՋ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԱԾ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ
ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ-ԱՄՔԱՍՏԱՆԱԳՐԵՐԸ ԵՒ ՍԱՍՈՒՆԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ (1919 Թ.)¹**

Միհրան Ա. Մինասեան

«Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, Հայաստան

Յօդուածը բաժնուած է երկու մասի. առաջինը կը խօսի 1919 թ. Փարիզի հաշտութեան վե-
հաժողովին ներկայացնելու նպատակով Հալէպի հայրենակցական միութիւններուն կամ
խմբակցութիւններուն պատրաստած Ամբաստանագիր-Տեղեկագրերուն ստեղծման մասին,
որոնցմէ իրաքանչիւրը շրջանի մը հայոց կոտորածին ամփոփ պատմութիւնն է: Ընդհանուր
գիծերով տրուած է անոնց փոշափած նիւթերուն ցանկը եւ առանձին-առանձին խօսուած է
իրաքանչիւր տեղեկագրի մասին: Հետաքրքրական է, որ տեղեկագրերուն մէջ մեծ բաժին
յատկացուած է իրաքանչիւր շրջանի թուրք ռճրագործներու անուանացանկերուն եւ հայոց կրած
նիւթական կորուստներուն:

Յօդուածին երկրորդ մասով հրատարակութեան տրուած է յիշեալ տեղեկագրերէն Սասուն
գաւառի տեղեկագիրը, ուր կան աշխարհագրական ընդհանուր տեղեկութիւններ եւ կարեւոր
մանրամասնութիւններ Սասնոյ հայոց ընկերային կեանքին մասին՝ Իշխանաց եւ Ծերոց
ժողովներ, հայ-քիւրտ յարաբերութիւններ, Սասնոյ հայութեան վիճակը 1894-96 եւ 1914-16
թուականներուն եւ ամփոփ ցուցակ մը ջարդարարներու: Տեղեկագրին երկրորդ մասով տրուած
են Սասնոյ վեց գաւառակներու՝ Տալտրիկի, Բուսանքի, Հաթնի-Մարաթուկի, Կուսգետի, Բոնա-
շէն-Խութի եւ Խիանքի գիւղացուցակներն ու մարդահամարները, ուր յիշուած են 203 գիւղեր,
իրաքանչիւրը իր հայ բնակչութեան տուններու եւ անձերու թիւերով:

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանութիւն, Հալէպ, Միջ-Գաւառային հայրենակցական մի-
ութիւն, Արամ Անտոնեան, փրոֆ. Հայկազուն Արամեան, Կարապետ Գաբրիկեան, Հայոց ցեղա-
սպանութեան Տեղեկագիր-Ամբաստանագրեր, Արեւմտեան Հայաստան, Կիլիկիա, Փոքր Ասիա,
Սասնոյ գաւառակ, Վերսայի հաշտութեան վեհաժողով:

Հոդվածը ներկայացվել է 16.04.2021: Ընդունվել է տպագրության 15.09.2021:

The article was submitted on 16.04.2021 and accepted for publication on 15.09.2021.

Статья поступила 16.04.2021 и была принята к публикации 15.09.2021.

Ինչպէս հղել՝ Միհրան Ա. Մինասեան, «Հալէպի մէջ պատրաստուած Հայոց ցեղասպանութեան
տեղեկագիր-ամբաստանագրերը եւ Սասունի տեղեկագիրը (1919 թ.)», *Ցեղասպանագիտական
հանդես* 9, no. 2 (2021), 93-126:

How to cite: Mihran A. Minassian, “The Indictment Documents on the Armenian Genocide Written
in Aleppo and the Sassoun Document (1919),” *Ts’eghaspanagitakan handes* 9, no. 1 (2021): 93-126.

Как сослаться: Мигран А. Минасян, “Созданные в Алеппо обвинительные справочники Гено-
цида армян и справочник Сасуна (1919 г.),” *Тсехаспаназитакан андес* 9, no. 1 (2021): 93-126.

1 Հոդվածը զեկույցի տեսքով ամփոփ ներկայացվել է «Հայոց ցեղասպանության, հայկական
պահանջատիրության և արցախյան հիմնահարցի խաչմերուկներում. հետահայաց գնահատումներ
և հեռանկարներ» միջազգային գիտաժողովի ժամանակ (2021 թ. սեպտեմբերի 16-18, Երևան, ՀՅԹԻ
հիմնադրամ, ՀՀ ԳԱԱ):

* * *

Առաջին աշխարհամարտի Զինադադարի յայտարարութենէն անմիջապէս ետք, Դեկտ. 1918-ին, Հալէպի կարգ մը ազգային մարմիններ եւ անհատ մտաւորականներ գաղափարը յղացած են Հայոց ցեղասպանութեան մասին պատմական տեղեկագիր մը պատրաստել՝ յղելու համար զայն մօտ ապագային Փարիզ-Վերսայի մէջ գումարուելիք Հաշտութեան վեհաժողովին:

Այս գործին առաջին արձագանգը կը գտնենք Արամ Անտոնեանի՝ տեղւոյն «Հայ Ձայն» թերթի 11 Դեկտ. 1918-ի թիւին մէջ լոյս ընծայած «Կոչ Հալէպ գտնուող հայ գաղթականներուն» խորագրով յայտարարութեան մէջ, ուր ան դիմած է տեղւոյն արքորականներուն՝ որպէսզի գրի առնեն ու իրեն յանձնեն ցեղասպանութեան օրերու իրենց յուշերն ու վկայութիւնները՝ հաշտութեան վեհաժողովին ներկայացուելիք տեղեկագրի պատրաստութեան ժամանակ օգտագործելու համար: Ան իր նպատակը ձեռնկերպած էր այսպէս՝ «Այս բոլոր ծանօթութիւնները հիմ պիտի կազմեն մասնաւոր տեղեկագրի մը որ պիտի մատուցուի Փարիզի հաշտութեան Քօնկրէին: Աւելորդ է ըսել թէ այդ տեղեկագիրը մեծագոյն զօրավիզը պիտի ըլլայ ամէն անոնց որոնք համաժողովին մէջ պիտի աշխատին Հայկական դատին եւ մեր ազգ. պահանջումներուն յաջողութեան»²:

Անտոնեան առանձին վեց կէտերով ընթերցողներուն յայտնած է զինք առաւել հետաքրքրող թեմաները, որոնք են՝ առաջին՝ գաւառական ջարդերու նկարագրութիւններ, նահատակներու թիւեր, ծանօթ անձնատրութեանց սպաննութիւններ, ջարդարարներու անուններ, կոտորածներու գլխաւոր վայրերու անցքերն ու Եփրատի գիծին վրայ պատահած դէպքերը: 2-րդ՝ արքորի ճանապարհին տեղի ունեցած բռնաբարութիւնները, առևանգումները, խոշտանգումներն ու անոնց հեղինակները: 3-րդ՝ համակեդրոնացման կայքերուն մէջ տեղի ունեցած սպաննութիւններն ու անոնց հեղինակները: 4-րդ՝ Բաս-Ուլ-Այնի եւ Տէր Զօրի կոտորածները, մանուկներու հրկիզումը ու այդ բոլորին դերակատարները: 5-րդ՝ անուանացանկը այն օտարադասներուն, որոնց մօտ հայ կիներ, աղջիկներ ու տղաք կը գտնուին, եւ վերջապէս 6-րդ՝ 1915-ին Հալէպէն Տիարպէքի դրկուելով ճանապարհին սպաննուած ծանօթ մտաւորականներու՝ Ակնունիի ու արքորակից ընկերներուն նահատակութեան մանրամասնութիւններն ու անոնց թաղման ստոյգ վայրերը:

Նշուած վեց կէտերէն ետք, Անտոնեան առաջարկած է դրկել նաեւ անունները այն հայերուն, որոնք արքորականներու համակեդրոնացման կայքերուն կամ Հալէպի մէջ խոշտանգած կամ անբարեխիղճ վերաբերմունք ցուցաբերած են իրենց ազգակիցներուն նկատմամբ:

Անտոնեանի հրապարակած կոչին մէջ ըսուած է նաեւ թէ «...Պէտք չէ մոռնալ որ ժամանակ չկայ, Քօնկրէին բացումը մօտ է եւ թէ պէտք է փութալ»:

Անտոնեան նշած է նաեւ, որ բոլոր անոնք որոնք անկարող են իրենց յուշերը գրի առնելու, պարտին ներկայանալ Պարոն պանդոկի իր սենեակը ու ինք պատրաստ է թողթին յանձնելու անոնց պատմելիքները, ապա անելցուցած է, որ հաւաքուելիք բոլոր

2 «Հայ Ձայն» օրաթերթ (Հալէպ), թիւ 20, 11 դեկտեմբեր 1918, 1:

նիւթերը իր կողմէ ֆրանսերէնի թարգմանուելով պիտի տրամադրուին Վեհաժողովին:

Անտոնեանի Կոչէն ետք, Հալէայի Հայկական միութիւնը եւս «Վերապրողներուն» վերնագրով յայտարարութեամբ մը հանդէս գալով յայտնած է. «կազմած ըլլալով «Տեղեկագրութեանց յատուկ դիւան»ը, որ պաշտօն ունի բռնագաղթի միջոցին կամ ետքը տեղի ունեցած խժոժութեանց, սպաննութեանց, առեւանգութեանց ու բռնաբարութեանց եւ ամեն կարգի դէպքերու տեղեկութիւնները հաւաքելու եւ զանոնք պէտք եղած տեղեր հասցնելու, կը խնդրուի բոլոր երկսեռ ազգայիններէ որ այդ կարգի իրենց անձնական դէպքեր եւ կամ վստահելի վկայութեանց վրայ հիմնուած տեղեկութիւնները, գրատր կամ բերանացի, հաճին հաղորդել նոյն դիւանին...»: Շարունակութեան մէջ շեշտուած է որ «դէպքերը թուականներով, տեղերու եւ չարագործներու անուններով նշանակելը մեծ առաւելութիւն կրնայ ունենալ»: Աւարտին նշուած են երեք անձեր, որոնց պէտք էր յանձնել վկայութիւնները՝ Յովսէփ Այվազեան, Ռուբէն Էճգաճեան եւ ԲԺ. [Իսաչիկ] Պօղոսեան³:

Հաշտութեան վեհաժողովին ներկայացուելիք փաստաթուղթի մասին յաջորդ յիշատակութիւնը կատարուած է 14 Փետր. 1919-ին, Հալէայի Միջ-Գաւառային հայրենակցական միութեան ընդհանուր ժողովի ատենագրութեան մէջ, ուր ըսուած է հետեւեալը. «Հալէայի հայութեան կողմանէ Փարիզի Հայ միութեան համագումարին ներկայ գտնուելու համար ներկայացուցիչ մը ընտրուած եւ փութով ճամբայ հանելու համար պատրաստութիւններ տեսնուած էին, ազգին իրատունքը պաշտպանել կարենալու համար հարկ էր ի ձեռին ունենալ ընդարձակ տեղեկագիր մը պատահած ջարդերու, ասոնց վայրերուն եւ ջարդարարներուն վերաբերութեամբ, առ այս ժողովս որոշեց իւրաքանչիւր մասնախումբի յանձնել դէպքերու նկարագրութիւն եւ ո՛ր տեղ, ի՞նչ կերպով, որո՞նց կողմէ գործադրուած ըլլալու մասին տեղեկագրերու պատրաստութիւնը, անելի գոհացուցիչ ըլլալու համար հարկ տեսաւ մանրամասնեալ քարտէսի մը, որուն պատրաստութիւնը յանձնուեցաւ Պ. Ի. Իսկիլիզեանի»⁴:

Այդ օրերու Հալէայի Միջ-Գաւառային միութեան պատասխանատուներէն Հայկագուն Արամեանի համաձայն, 20 Փետր. 1919-ին, Հալէայի մէջ տեղի ունեցած է 32 Միջ-Գաւառային միութիւններու (իմամա՝ հայրենակցական միութիւններու) համագումար մը, ուր որոշուած է պատրաստել ամբաստանագիր մը եւ յղել Միացեալ Նահանգներու նախագահ Ուուորո Ուիլսընին, եւ իւրաքանչիւր հայրենակցական միութիւն յանձն առած է պատրաստել «մանրամասն տեղեկագիր մը հայրենիքի տեղագրական, ազգագրական, պատմական, տեղահանումի, բնաջնջումի եւ ջարդարարներու մանրամասն տեղիքներով»⁵:

Այս տեղեկագրերուն մասին ունինք նաեւ հաղորդումները հմուտ բանասէր Կարապետ Գաբրիկեանի, որ ուղղակիօրէն առնչուած էր սոյն աշխատանքին, ու իր տուած

3 «Հայ Ձայն», թիւ 52, 12 յունուար 1919, 3:

4 Հալէայի Ազգային առաջնորդարանի արխիւ (յետ այսու՝ ՀԱԱ), Հալէայի Միջ-Գաւառային հայ միութեան թղթածրարներ, Միութեան 14 Փետր. 1919-ի ընդհանուր ժողովի նիստի ատենագրութիւն:

5 Մանուկ Գ. Ճիզմէճեան, *Իտարբերդ եւ իր զաւակները* (Ֆրէզնոյ-Քալիֆորնիա, ա. հ., 1955), 303: Իր աղբիւրը՝ «Փրօֆ. Հայկ. Ա. Արամեան-Տեղեկագիր»:

տեղեկությունները պիտի համարել հաւաստի, մանաւանդ որ ինք յուշերը թողթին յանձնած է տեղեկագրերու պատրաստութենէն ընդամէնը քանի մը տարի ետք:

Գաբիկեանի վկայութեամբ, Ազգ. Միութեան յանձնարարութեան վրայ, Միջ-Գաւառային միութիւնը պատրաստած է ընդարձակ ու մանրամասնեալ Տեղեկագիր մը, «կարեւոր վիճակագրութիւններով պատկերելով իրաքանչիւր գիւղի, քաղաքի, տեղի՝ Տարագրութենէ առաջ Հայ բնակչութեան թիւը, տեղահանումի համառոտ պատմութիւնը, վերապրող բեկորներու թիւը, Ազգային եւ անհատական վնասուց որքանութիւնը եւ այլ յարակից տեղեկութիւններ: Իբրեւ քարտուղար Միջ-Գաւառայինի, սոյն Տեղեկագրի պատրաստութիւնը իմ վրայ ծանրացաւ»: Գաբիկեան ապա ւաւերացած է, որ բժ. Ալթունեան, որ Տեղեկագիրը տարած էր Փարիզ, վերադարձին յայտնած է, որ Ազգային պատուիրակութիւնը «շատ գոռ» մնացած է իր կողմէ պատրաստուած այդ Տեղեկագրէն⁶:

Այս Տեղեկագրին մէջ ներկայացուած թեմաները գրեթէ նոյնն են Միջ-Գաւառային հայրենակցական միութեան նախաձեռնութեամբ պատրաստուած տեղեկագրերուն հարցաշարին հետ, որուն պիտի անդրադառնանք աւելի վար: Ըստ երեւոյթին, տեղեկագրերուն հիման վրայ պատրաստուած պիտի ըլլայ այս ընդհանուր տեղեկագիրը, որ միւս բոլոր տեղեկագրերուն ամփոփում-խմբագրումը պիտի համարել: Արդէն Գաբիկեանի ձեռքով ընդօրինակուած «Քղիի տեղեկագրի ամփոփ տարբերակի ասարտին կայ այսպիսի ծանօթութիւն. «Քղիի տեղեկագրութիւնը գրեթէ համառոտել չուզեր, շատ ամփոփ է արդէն», ինչը կը խօսի կատարուած խմբագրման աշխատանքի մը մասին:

* * *

Ծանօթ է, որ Հալէպը, 1919-ին դարձած էր արքութեան արեւմտահայութեան գլխաւոր հաւաքատեղին ու կը սմանէր խճանկարի մը, ուր նկատելի էին հայաշխարհի բոլոր գաւառներէն ու շրջաններէն հոն ապաստանած արքութեաններ: Ազգային առաջնորդարանի կողքին, տեղոյն արքութեաններուն կարիքները հոգալու համար ստեղծուած էր Հայ ազգային միութիւնը, որ ընդհանրապէս ունեցած է ներկայացուցչական հանգամանք եւ անոր մաս կազմած են մէկական հոգի հայ երեք համայնքներէն, ազգային երեք կուսակցութիւններէն եւ Բարեգործականէն:

Տեղոյն ազգային գործերուն ընթացքը հեշտացնելու համար, հիմնուած են նաեւ բազմաթիւ հայրենակցական միութիւններ, որոնցմէ իւրաքանչիւրը զբաղած է իր բնաշխարհի արքութեաններով ու եղած է կապը արտասահման գտնուող հայրենակիցներուն եւ արքութեաններուն միջեւ, եւ վերջապէս, հայրենակցական միութիւններուն աշխատանքը համակարգելու նպատակով ծնունդ առած է իր տեսակին մէջ եզակի կառոյց մը, որ կոչուած է «Միջ-Գաւառային հայրենակցական միութիւն» կամ՝ «Միջ-Գաւառային հայ միութիւն», որ իր կարգին եղած է կապը մէկ կողմէ Ազգային առաջնորդարանի ու Հայ ազգային միութեան, եւ միւս կողմէ

6 Գոմէկան Սեբաստիոյ (Կարապետ Գաբիկեան), *Եղեռնասպանում Փոքրն Հայոց եւ նորին մեծի մայրաքաղաքին Սեբաստիոյ* (Պոսթըն, «Հայրենիք», հրատարակութիւն Ամերիկայի «Սեբաստիոյ Վերաշինութեան միութեան», 1924), 550:

բազմաթի հայրենակցական միութիւններուն ու անոնց հովանիին տակ գործող մասնախումբերուն:

Ուրեմն պատահական չէ որ հայաշխարհի տարբեր նահանգներուն կամ շրջաններուն վերաբերող ամբաստանագիր-տեղեկագրերուն պատրաստութեան գործը վստահուած ըլլայ նոյնիսքն Միջ-Գաւառային հայրենակցական միութեան, կամ այդ գործը նախաձեռնուած ըլլայ թերեւս նոյնիսքն այդ միութեան կողմէ⁷:

Ըստ երեւոյթին, պատրաստուելիք տեղեկագիրը առաւել վաւերական դարձնելու եւ նմանօրինակութիւնը պահպանելու համար, պատրաստուած է հարցարան մը, որ յղուած է տեղւոյն հայրենակցական միութիւններուն, որոնք ամբողջացնելով զայն՝ վերադարձուցած են Միջ-Գաւառայինին: Թէ՛ւ չենք տեսած յիշեալ հարցարանը, ու վստահ ալ չենք անոր գոյութենէն, բայց կարգ մը Տեղեկագրերու մէջ հանդիպող պատասխաններու յաջորդականութենէն ու զանոնք իրար հետ համեմատելէն կ'եզրակացնենք, որ ան իսկապէս գոյութիւն ունեցած է ու շօշափած է մօտաւորապէս հետեւեալ հարցերը.

1. Ծանօթութիւններ ներկայացուող վայրի աշխատակցական դիրքին մասին:
2. Պատերազմէն առաջ անոր հայ ազգաբնակչութեան թուաքանակը:
3. Աքսորի եւ կոտորածներու նկարագրութիւններ:
4. Տեղւոյն հայութեան յարաբերութիւնները թուրքերու հետ 1915-էն առաջ:
5. 1915-ի նահատակներուն մօտաւոր թիւը:

6. Վերապրողներուն թիւն ու անոնց գտնուելու վայրերը:

7. Նիթական կորուստներու՝ անհատական եւ համայնքային, շարժուն եւ անշարժ գոյքերու մասին տեղեկութիւններ եւ վնասներու ընդհանուր գնահատում:

8. Ջարդարարներու եւ կոտորածներու պատասխանատուներու անուանացանկեր:

Պատրաստուած Տեղեկագրերուն մէջ այս կէտը յաճախ եղած է ամէնէն ընդարձակն ու մանրամասնեալը: Այդպէս վարուած են գործնական նպատակներով, երեւի յոյս ունենալով, որ իրենց պատրաստած անուանացանկերը պիտի նպաստեն, որ ոճրագործները ձերբակալուին ու յանձնուին արդարութեան:

9. Առեւանգուած եւ թուրքերու կամ այլոց մօտ մնացած հայերուն մօտաւոր թիւն ու անոնց անուանացանկերը:

Բոլոր տեղեկագրերը չէ որ տուած են հարցարանին մէջ նշուած բոլոր կէտերուն պատասխանները, եւ յաճախ շրջանցուած են կարգ մը հարցումներ կամ անդրադարձած են միայն քանի մը կէտերու: Մարաշինն ու Սեւերէկինը, օրինակ, ունին միայն ոճրագործներու ցուցակներ եւ ոչ մէկ այլ տեղեկութիւն, եւայլն:

Պատրաստուած Տեղեկագրերէն մեզի ծանօթ են հետեւեալները.

1. ԱԳ ՇԷՀԻԲԻ ԳԱԻԱՌԱԿ (ԳՈՆԻԱՅԻ ԿՈՒՍԱԿԱԼՈՒԹԻԻՆ)⁸: Պատրաստուած է 23 Փետր. 1919-ին, 8 էջ:

7 Ըստ Կարապետ Գաբիկեանի, Տեղեկագրին պատրաստութիւնը Հայ ազգային միութեան կողմէ թելադրուած էր Միջ-Գաւառային հայ միութեան: Տե՛ս Գուժկան Սեբաստիոյ, *Եղեռնապատում*, 550:

8 Այս եւ յաջորդ տեղեկագրերը կը պահուին Հ. Բ. Ը. Միութեան Փարիզի Նուպարեան մատենադարանի Արամ Անտոնեանի անուան ֆոնտին իրենց քաղաքներու յատուկ թղթածրարներուն մէջ,

Տեղոյն հայութեան մասին ընդհանուր ծանօթութիւններէ ետք, Տեղեկագիրը ամփոփ ձեւով տուած է Ազ Շէհիրի հայոց արքայի պատմութիւնը: Քաղաքի 6000 հայերէն արքայութեամբ են 5300 հոգի, որոնցմէ մահացած են 4340, մինչ վերապրողներէն բազում կիներ ու աղջիկներ առեւանգուած են: Տեղեկագրին մէջ տրուած է ազ շէհիրցիներու արքայի պատմութիւնը Ազ Շէհիրէն մինչեւ Օսմանիէ, Գաթմա, Պապ եւ հոսկ' սուրիական անապատ:

Առանձին գլուխով եւ «Գոնիա-Ազշէհիրի էշրաֆներուն ցանկը» վերնագրով կայ տեղի պետական պաշտօնեաներուն, «չէթէ»ներուն (հրոսակ) եւ հայոց կեղեքումներուն ու արքային մասնակից 87 ոճրագործներու անուանացանկ մը:

Տեղեկագրին վաւերականութիւնը հաստատուած է 93 ազ շէհիրցի վերապրողներու ստորագրութեամբ:

2. ԱՄԱՆՈՍ: Վերնագիրն է «Ամանոս (այլ անուն) Հասանալէյիի եւ շրջակայ ութն հայ գիւղերու համառօտ տեղեկագիրը»: Պատրաստուած է 22 Փետր. 1919-ին: Երեք էջանի ամփոփ տեղեկագիր մըն է, ուր նշուած է, որ 1915-էն առաջ Ամանոսը իր ութը գիւղերով ունեցած է 750 հայ տուն, իսկ 1919-ին մնացած են միայն 100 կիսաւեր տուններ: Տրուած է նաեւ Ամանոսի հայոց նիւթական կորուստներուն ցանկը, որուն յաջորդած է Ամանոսի ու շրջակայ ութը հայաբնակ գիւղերու կոտորածին պատասխանատու 72 ոճրագործներու անուանացանկ մը:

Այս Տեղեկագրին հետ առկայ է նաեւ 20 Դեկտ. 1918-ին պատրաստուած 17 էջանի աւելի մանրամասն ֆրանսերէն այլ տեղեկագիր մը Ամանոսի հայոց տեղահանութեան ու կոտորածներուն մասին, ուր տրուած է անուանացանկը մօտ հարիւր ոճրագործներու:

3. ԱՅՆԹԱՊ: Վերնագիրն է «Այնթապու հայոց արտագաղթը»: Կը բաղկանայ 33 մեծադիր էջերէ:

Բաւական մանրամասն նկարագրած է Յեղասպանութեան նախօրեակին Այնթապի հայոց վիճակը ու խօսած է բռնագրաւումներու, խուզարկութիւններու, ձերբակալութիւններու, բանտարկութիւններու եւ հոսկ' արքայի ու փճացումի մասին: Տեղեկագիրը Այնթապէն արքայութեամբ հայոց թիւը գնահատած է 32000՝ ըստ «կառավարութեան պաշտօնական տոմարի», որմէ վերապրելով Սուրիոյ զանազան շրջաններն ու Հալէպ ապաստանած են 12.000 հոգի, իսկ մնացեալ 20000-ը փճացած են: Այնթապի հայոց նիւթական կորուստին համար ըսուած է, որ ան «միլիոններու կը հասնի, որուն մանրամասնութիւնները ի պահանջել հարկին կրնանք ներկայացնել»:

«Կառավարական պաշտօնեաներն եւ կրօնական պետերը» եւ «Իթթիհատ թերագրի անդամները եւ քաղաքին ջոջերը» ենթավերնագրերով, 13 էջերու վրայ տրուած է անուանացանկը Այնթապի հայութեան արքային ու կողոպուտին մասնակից թուրքերուն, ուր յիշուած է անոնցմէ իւրաքանչիւրին պաշտօնը: Առաջին ցուցակը ունի 63, իսկ երկրորդը՝ 269 անուն, ընդամենը 332 անուն:

4. ԱՆԿԻԻԲԻԱ (ԱՆԳԱՐԱ): Վերնագիրն է “Angora. Récit du massacre et de la déportation des Arméniens:” Պատրաստուած է 17 Փետր. 1919-ին, ֆրանսերէն լեզուով,

բացի այն քանի մը հատէն, որոնց պիտի անդրադառնանք աւելի վար:

երևի անոր համար, որ տեղոյն հայերը մեծամասնությամբ թրքախօս էին: Կը բաղկանայ 11 էջէ: Մանրամասն ձեռով նկարագրած է Անկիւրիոյ հայութեան կոտորածը, ապա երկու էջով տուած է անուանացանկը տեղոյն ոճրագործներուն: Պատրաստուած է ութը անձերու կողմէ, որոնց չորսը՝ հայ կաթոլիկ վարդապետներ:

5. ԲԱՂԷՇԻ ԿՈՒՍԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ: Առանձին վերնագիր չունի: Կը բաղկանայ 16 էջէ: Ամէնախնամուած տեղեկագրերէն մէկն է, որ կը սկսի շրջանի հայութեան թուաքանակի մասին ծանօթութիւններով, ապա արագ ակնարկ մը շրջանի վանքերուն ու անոնց անհատնում հարստութիւններուն վրայ, որուն յաջորդած է օսմանեան բանակ զինուորագրուած հայ երիտասարդներու ճակատագրին մասին ակնարկ մը, յետոյ Բաղէշի, Մշոյ ու Սղերդի «չէթէպաշիներ»-ու՝ հրոսակապետերու եւ շարքային ոճրագործներու ընդարձակ անուանացանկեր, կոտորածներու եւ ինքնապաշտպանական մարտերու մանրամասնութիւններ եւ մասնակի ու զանգուածային սպաննութիւններու նկարագրութիւններ, ապա ոճրագործներու այլ ցուցակներ՝ «Բաղէշի ջարդի գլխաւոր կազմակերպիչներ»-ու եւ «գլխաւոր ջարդարարներ»-ու, յաջորդաբար վեց եւ մէկուկէս էջանի:

Տեղեկագրին մէջ ըսուած է որ Բաղէշէն ու շրջակայքէն առեւանգուած են աւելի քան երկու հազար հայուհիներ, ու երկու էջերու վրայ տրուած է անոնց մասնակի մէկ անուանացանկը, ուր յիշուած են նաեւ առեւանգիչներուն անունները:

Բաղէշի օրինակով, կան նաեւ Մուշի եւ Սղերդի ոճրագործներուն ընդարձակ անուանացանկերը, յաճախ իւրաքանչիւրին գործած արարքներուն յիշատակությամբ:

Տեղեկագիրը Բաղէշի ու շրջանի հայութեան թիւը գնահատած է 255 հազար, որմէ առեւանգուած է 3020, սպաննուած՝ 220500, տեղահանուած՝ 6400 եւ վերապրած՝ 25280 հոգի: Վերջինները «ընդհանրապէս գաղթէն առաջ ռուսական բանակի կողմէն գրաւուած վայրերու բնակիչներէն են...»: Մարդկային կորուստներուն յաջորդած է նիւթական կորուստներու ցանկը, ուր նշուած են նաեւ վանքապատկան հաստատութիւններու մշակութային կորուստները եւս:

Տեղեկագրին տուեալներուն ճշգրտութիւնը, իրենց ստորագրութիւններով, հաստատած են հալէպաբնակ 95 բաղիշէցի վերապրողներ:

6. ԳԱՐԱՄԱՆԻ ԳԱՒԱՌԱԿ (ԳՈՆԻԱՅԻ ԿՈՒՍԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ): Վերնագիրն է «Գոնիա-Գարամանի գաղթականութիւնը»: Կը բաղկանայ 7 էջէ: «Ի դիմաց Գարամանի Գաղ. մասնախումբի» գայն պատրաստած եւ ստորագրած է Դ. Թաճրեան:

Մանրամասն նկարագրութիւնն է գարամանցիներու աքսորի պատմութեան, թէ ինչպէս աքսորէ գերծ մնալու համար վճարած են 400 ոսկի կաշառք, բայց անօգուտ, ապա նկարագրուած է անոնց աքսորի ուղին՝ Էրեյլի, Պոզանթի, Տարսոն, Օսմանիէ, Գաթմա, Հալէպ, Մէսքէնէ եւ Ապու Հարար: Բաւական մանրամասն նկարագրուած են Մէսքէնէի ու Տէր Զօրի հալածանքներն ու կոտորածները, մանուկներու սպանողը, եւ այլն:

Տեղեկագրին համաձայն, 1500 գարամանցիներէն վերապրած են մօտ 250 հոգի միայն:

7. ԵԳԵՄԻԱ (ՈՒՐՖԱ) ԵՒ ԿԱՐՄՈՒՃ: Վերնագիրն է «Ուրֆա եւ Կարմուճ նաեւ մօտակայ հայ գիւղերը»: Պատրաստուած է 22 Փետր. 1919-ին ու կը բաղկանայ 15 էջերէ:

Մանրամասն եւ թիւերով հարուստ տեղեկագիր մըն է. նախ խօսուած է տեղւոյն հայութեան 1915-ի հերոսական ինքնապաշտպանութեան նախորդած Եղեսիոյ եւ Կարմուճի մասնակի դէպքերուն մասին, ապա հերոսամարտին, ուրֆացիներու «ջարդավայրեր»ուն, եւ այլն: Կան նիւթական վնասներու ընդարձակ ցուցակներ եւ 106 ոճրագործներու անուանացանկ մը, ուր առանձին գլուխներով յիշուած են նաեւ մօտակայ Սրուճ, Սամուսատ եւ այլ գիւղերու ոճրագործները եւս:

Ըսուած է, որ 40 հազար ուրֆացիներէն վերապրած են եօթը հազարը միայն, որուն չորս հազարը կը գտնուի տարբեր գաղթավայրերու մէջ, իսկ երեք հազարը՝ օտարներու հարէմները:

Տեղեկագրին վերջին վեց էջերը անուանացանկն է անոր վաւերականութիւնը հաստատող 292 վերապրող ուրֆացիներու՝ «Մենք ստորագրողներս ձեռքերնիս մեր խղճին վրայ դնելով այս անարդարութիւնները գործող թիրք ժողովուրդէն արդար դատաստան կ'պահանջենք»: Ստորագրութիւններուն յաջորդած է Եղեսիոյ Հայրենակցական միութեան դիւանին ստորագրութիւնն ու Միութեան կնիքը, առ ի հաստատում տրուած տեղեկութիւններու վաւերականութեան:

8. ԶԷՅԹՈՒՆԻ ԵՒ ՖՈՆՆՈՒԶԻ միացեալ տեղեկագիր: Վերնագիրն է «Զէյթունի եւ Ֆրնուզի համառօտ Տեղեկագիր-վիճակացոյց եւ ամբաստանագիր»: Պատրաստուած է 27 Փետր. 1919-ին:

Ընդարձակ տեղեկագիր մըն է, ուր Զէյթունի աշխարհագրական դիրքը նկարագրելէ ետք, ընդհանուր ակնարկով մը խօսուած է Զէյթունի անցեալին մասին, ապա ըսուած է, որ Փետր. 1915-ին Մարաշի երեւելի իթթիհատական թուրքեր, թիւով 2750 հոգի, հանրագրութեամբ մը պահանջած են Կեդրոնի կառավարութենէն արքայը Զէյթունի հայերը: Այս տեղեկութեան յաջորդած է Զէյթունի երեւելիներուն ձերբակալութեան պատմութիւնը, երբ անոնց մէկ մասը սպաննուած ու մնացեալները արքայուած են Գոնիա-Սուլթանիէ, ապա տեղափոխուած են Գաթմա եւ հուսկ՝ Տէր Զօրի անապատ, ուր փնձացուած են մեծամասնութեամբ: Տեղեկագիրը գէյթունցի նահատակներուն թիւը գնահատած է 27500-ով:

Այս տեղեկութիւններէն ետք, տրուած է Զէյթունի եւ Ֆրնուզի անշարժ կալուածներուն եւ շարժական գոյքերուն ցուցակն ու արժէքը, Զէյթունի շրջակայ 36 եւ Ֆրնուզի 12 հայաբնակ գիւղերուն ցանկը, Զէյթունի ու Մարաշի թուրք պաշտօնեաներուն, Մարաշի կառավարիչ Ալի Հայտարի հրաւիրած գաղտնի ժողովի մասնակիցներուն եւ վերջապէս գէյթունցիներու արքայը պահանջող 2750 թուրքերէն 275-ին անուանացանկը:

Տեղեկագրին վաւերականութիւնը հաստատած են գէյթունցի եւ ֆրնուզցի բազմաթիւ վերապրողներ:

9. ԷՎԷՐԷԿԻ ԳԱԻԱՌԱԿ: Վերնագիրն է «Համառօտ տեղեկագիր Էվերէկի գաւառակին»: Պատրաստուած է 25 Դեկտ. 1918-ին, 16 էջ:

Տեղեկագիրը առաւելաբար նկարագրութիւնն է Էվերէկի կառավարիչ Սալէի Զէքի

պէլի չարագործութիւններուն՝ զէնք որոնելու պատրուակով կատարած ձերբակալութիւններուն, խուզարկութիւններուն, բանտարկութիւններուն, խոշտանգումներուն, մասնակի եւ խմբային սպանութիւններուն, եւ այլն: Համառօտ յիշուած է նաեւ Օսմանեան խորհրդարանի նախկին անդամ Մուրատ Պոյաճեանի՝ Կեսարիոյ մէջ Չէքիի անմիջական մասնակցութեամբ սպանութեան դէպքը:

«Էվերէկի զոյգ Վասակները» ենթավերնագրով Տեղեկագիրը անդրադարձած է նաեւ 1915-ին տխուր դերակատարութիւն ունեցած տեղացի երկու հայ դաւաճաններու՝ Սարգիս Տօնիկեանի եւ Կիլպէնկ -Քէլ Պետրոսեանի գործունէութեան, որոնք եղած էին Չէքիի գլխատր գործակիցներն ու կամակատարները:

Յիշեցումի կարգով ըսենք, որ Սալէի Չէքի պէյը, Էվերէկի մէջ իրեն վստահուած առաքելութիւնը «յաջողապէս» կատարել է տոք, որպէս իշխանութիւններուն հաւատարիմ ու վստահելի անձնատրութիւն, տարի մը ետք նշանակուեցաւ Տէր Զօրի կառավարիչ ու դարձաւ հոն հաւաքուած մօտ 200 հազար արքորական հայերու կոտորածին գլխատր իրագործողը:

10. ԷՏԻՐՆԷԻ ԿԱՄ ԱՏՐԻԱՆԱՊՈԼՍՈՅ ԿՈՒՍԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ: Վերնագիրն է «Ընդհանուր տեղեկագիր Էտիրնէի կուսակալութեան հայ վերապրող գաղթականաց»:
Պատրաստուած է 19 Փետր. 1919-ին, 15 էջ: Լաւագոյն տեղեկագրերէն մէկն է: Նախ տրուած է Էտիրնէի մօտակայ հայաբնակ օւաններու հայութեան թուաքանակը, շրջանին մէջ տիրող իրավիճակը Յեղասպանութեան նախօրեակին, ձերբակալութիւնները եւ մասնակի կամ խմբային արքորները քաղաք առ քաղաք եւ հոսկ՝ Տէր Զօրի մէջ էտիրնէցիներու կոտորածը:

Տեղեկագրին համաձայն, նահանգը ունեցած է 32000 հայ բնակիչ, որմէ արքորուած է 25800 ու կոտորուած՝ 23500 հոգի:

Կան նաեւ տեղեկութիւններ վերապրած էտիրնէցիներու գտնուած վայրերուն եւ սուրիական անապատի մէջ արաբներու ու թուրքերու կողմէ առեւանգուած բազմատասնեակ մանուկներու, աղջիկներու եւ կիներու մասնակի անուանացանկ մը, ուր յիշուած է, թէ անոնք որո՞ւ կողմէ առեւանգուած են ո՞ր կը գտնուին:

Այս Տեղեկագիրը եւս ունի ոճրագործներու ընդարձակ անուանացանկ, իւրաքանչիւր օւան առանձին-առանձին:

Տեղեկագրին վաւերականութիւնը իրենց ստորագրութիւններով հաստատած են էտիրնէցի 80 վերապրողներ:

11. ԿԱՐԻՆ: Վերնագիրն է “Déportation des Arméniens du vilayet d’Erzeroum:”
Պատրաստուած է Ալֆոնս Առաքելեանի կողմէ, ֆրանսերէն լեզուով, 24 Փետր. 1919-ին: Սկիզբը բաւական մանրամասն խօսուած է Կարին քաղաքի աշխարհագրական դիրքին, տնտեսութեան ու հարստութիւններուն մասին, ապա տրուած է կարնէցիներու կոտորածի ու արքորի պատմութիւնը Կարինէն մինչեւ սուրիական անապատ: Ըստ Տեղեկագրին, Կարնոյ նահանգը ունեցած է 173000 հայ բնակչութիւն, որուն 42000 կը գտնուէր Կովկաս կամ Ամերիկա, 1600-ը Մուսուլ, 1300-ը՝ Ուրֆա եւ Հալէպ, 2200-ը՝ զանազան վայրեր, իսկ մնացեալները զոհ գացած են Յեղասպանութեան:

Տեղեկագրին մէջ կայ նաեւ կարնեցիներու նիւթական վնասներու ցուցակ մը, որուն յաջորդած է 55 ոճրագործներու անուանացանկը:

12. ԿԵՍԱՐԻԱ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅ ԻՆԸ ԱՐՈՒԱՐՁԱՆՆԵՐ: Վերնագիրն է. «Կեսարիոյ քաղաք, շրջակայ ինը արուարձաններով»: Պատրաստուած է 21 Փետր. 1919-ին, 6 էջ: Այս եւս խնամուած տեղեկագիր մըն է, ուր խօսուած է Կեսարիոյ ու շրջակայքի հայութեան թուաքանակին մասին, ապա անոր ճակատագիրը Յեղասպանութեան տարիներուն, երբ Կեսարիոյ մէջ կախաղան բարձրացուած են 72 հայեր, բազում ուրիշներ «անլուր չարչարանքներով սպաննուեցան» եւ մեծամասնութիւնը արքորուեցաւ Տէր Զօր ու Ռ-աս Իւլ Այն եւ հոն փճացաւ: Առանձին խօսուած է Սր. Կարապետ վանքի մշակութային արժէքներուն մասին, եւ տրուած է հայութեան տնտեսական կորուստներուն ընդհանուր գնահատականը:

Այս եւս ունի ոճրագործներու ընդարձակ անուանացանկ մը, հետեւեալ ծանօթութեամբ՝ «Որչափ որ ամբողջ թուրք ազգաբնակչութիւնը վերջին աղէտներուն ուղղակի [եւ] անուղղակի կերպով մասնակցած, սակայն մենք միայն անոնց պարագլուխները ի ստորեւ նշանակել բաւ կը համարենք», որուն յաջորդած է 67 ոճրագործներու անուանացանկ մը:

Տեղոյն «Կեսարիոյ եւ շրջակայից Գաղթ. յանձնախումբ»ի կողքին, Տեղեկագիրը ստորագրած են Սր. Կարապետ վանքի վանահայր Սմբատ Վրդ. Սալպաշեան եւ 52 վերապրողներ:

13. ՄԱՐԱՇ: Վերնագիրն է «Մարաշի եւ շրջակայից հայոց ջարդի եւ տեղահանութեան հեղինակներն ու գործադրիչները»: Ոճրագործներու անուանացանկ մըն է միայն: Կը բաղկանայ հինգ էջերէ: Առաջին մասին մէջ յիշուած են 78 ոճրագործներ, աւելի ճիշդ՝ 78 ոճրագործ ընտանիքներ, որովհետեւ խնդրոյ առարկայ իւրաքանչիւր անձի հետ յիշուած են ոճիրներուն մասնակից անոր պարագաները՝ զաւակներ, եղբայրներ, եղբօրորդիներ, եւ այլք, ինչպէս, օրինակ, հետեւեալ անձը՝ «Պայազիտ Զատէ Գատիր Փաշա եւ որդիքը Հասան եւ Վահիտէտոին եւ Փաշա եւ եղբայրները Մէմմէտ պէյ եւ Քէօր Ալի պէյ եւ ասոր որդին Հասան»: Ցանկին 61-78 անունները Սեբաստիոյ, Կիւրիսի ու Ֆընտրճագի ջարդարարներուն անուանացանկն է:

Փաստաթուղթին երկրորդ մասը եւս ոճրագործներու «ընտանեկան» ցուցակ մըն է, «Յիշեալ հեղինակներու արքանեակներն ու երկրորդական գործիչները» ենթավերնագրով, ուր տրուած է անուանացանկը 69 ոճրագործներու եւ անոնց պարագաներուն:

Ցուցակին վաւերականութիւնը հաստատուած են տեղոյն Մարաշի գաղթականաց յանձնաժողովին ութը անդամները:

14. ՊՈՒԻՐՍԱ: Պատրաստուած է ֆրանսերէն լեզուով, Ռուբէն Տօնապետեանի կողմէ, 4 Յունուար 1919-ին, 5 էջ: Ունի ընդհանուր ծանօթութիւններու բաժին մը, ապա անուանացանկը աւելի քան 40 նահատակներու, որուն յաջորդած է շրջանի ոճրագործներուն անուանացանկը:

15. ՍԱՍՈՒՆ: Մեծարժեք գործ մըն է, Սասնոյ եւ շրջակայքի քարտէսով, Սասնոյ մօտաւոր անցեալի համառօտ պատմութեամբ, կոտորածներու նկարագրութեամբ եւ ոճրագործներու հակիրճ անուանացանկով: Տրուած է նաեւ Սասնոյ վեց գաւառակներու 203 գիւղերու հայոց տուններուն եւ բնակչութեան մարդահամարները, յագեցած նիւթական կորուստներու ցանկերով: Պատրաստուած է 24 Փետր. 1919-ին:

Աւելի չենք մանրամասներ, որովհետեւ յաջորդ էջերով հրատարակութեան տուած ենք զայն ամբողջութեամբ:

16. ՍԵՔԱՍՏԻՈՅ ԿՈՒՍԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ: Վերնագիրն է «Ամբաստանագիր-տեղեկագիր Սեբաստիոյ կուսակալութեան»: Պատրաստուած է 27 Փետր. 1919-ին, 29 էջ:

Այս եւս խնամուած եւ մանրամասնեալ տեղեկագիր մըն է, ուր նկատի առնուած է Սեբաստիոյ նահանգի ամբողջ հայութիւնը, առանձին գաւառներու եւ շրջաններու բաժանումներով:

Այս եւս ունի հայ ազգաբնակչութեան թիւեր՝ շրջան առ շրջան, ըստ որուն, ամբողջ նահանգը ունեցած է 144625 հայ բնակիչ, որմէ բնաջնջուած է 139625 հոգի, ապա ժամանակագրական թումով տրուած է նահանգի հայութեան առնչուող դէպքերուն նկարագրութիւնը 1914-ի վերջերէն սկսեալ և գծուած է սեբաստահայութեան աքսորի ճանապարհը, յիշատակելով տասնեակ վայրեր ուր տեղի ունեցած են խմբային սպանութիւնները, հասնելով ընդհուպ մինչեւ սուրիական անապատ: Կայ նաեւ սեբաստահայութեան անհատական եւ համայնքային կորուստներուն գնահատականը եւ միւս տեղեկագրերուն նման ոճրագործներու ընդարձակ անուանացանկ մը:

Սեբաստիոյ օրինակով, եւ գրեթէ նոյն մանրամասնութիւններով, խօսուած է նահանգի հայաշատ գաւառներուն եւ շրջաններուն մասին եւս՝ Ամասիա, Մարզուան, Կիւմիշ Հաճի Քէօյ, Թոգաթ (Եդոնկիա), Կիւրին եւ Շապին Գարահիսար:

Սեբաստիոյ նահանգի Հալէպի Գաղթականաց մասնախումբի վարչութիւնը, Տեղեկագիրը հաստատած է անոր կցելով հետեւեալ ծանօթութիւնը՝ «Վաւերացում. Սոյն Տեղեկագրին ճշդութիւնը (իրականէն քիչ մ'ալ նուազ) կ'հաստատենք»:

17. ՍԵՒԵՐԷԿ: Վերնագիրն է «Սեւերէկի գլխաւոր ոճրագործներն են»: Միէջանի անուանացանկն է յիսուն ոճրագործներու, որոնցմէ շատերը տրուած են յոգնակիով ու նկատի առնուած են մէկէ աւելի անձերով՝ «Գատր աղային տղաքը», «Միւֆթին եւ տղան», «Մէհմէտ Էմինի տղան եւ Մուսթաֆա չաուշ եւ եղբայրները», եւայլն, այնպէս որ ցանկը կը պարունակէ տրուած յիսուն թիւէն աւելի մեծ թիւով ոճրագործներ: Ընդօրինակուած է Արամ Անտոնեանի ձեռագրով:

18. ՏԱՐՍՈՆ: Վերնագիրն է «Տարսոնի հայահալածներու մասին»: Պատրաստուած է տեղոյն հոգեւոր հովիւ Տէր Եղիշէ Քհնյ. Տէմիրճեանի կողմէ, 3 էջ:

Առանձին-առանձին ներկայացուած են 11 թուրքերու արարքները, յաճախ մանրամասն, ինչպէս, օրինակ, պոլսեցի հարիւրապետի մը պատմութիւնը, ուր ըսուած է, որ Մարզուանի հայոց աքսորէն ետք, տեղոյն Ամերիկեան գոլէճի 112 ուսանողուհիներ առանձնացուելով, տեղոյն կառավարիչին կողմէ բաժնուած են հոն գտնուող թուրք

սպաներուն, եւ յիշեալ հարիւրապետը, առնելով անոնցմէ մէկը, տարած է Տարսուն, ուր Տեղեկագրին հեղինակ Տէր Եղիշէն հանդիպած է անոնց: Տեղեկագրին մէջ կան Տարսուն հասած այլ հայուհիներու պատմութիւններ եւս: Այս 11 մանրամասն նկարագրութիւններէն ետք, «Տարսունի ամէնէն առաջնակարգ ոճրապարտներն են հետեւեալք» ենթավերնագրով եւ լոկ անուններով տրուած է ուրիշ ութը ոճրագործներու անուանացանկ մը:

19. ՔԻԼԻՍ: Վերնագիրն է՝ «Հայ բռնագաղթի առիթով Քիլիս գաւառի մէջ տեղի ունեցող դէպքերու համառօտագրութիւնը՝ որոց իսկութիւնը ի հարկին կրնանք զօրաւոր փաստերով ապացուցանել», 8 էջ: Պատրաստուած է 18 Դեկտեմբեր 1918-ին, Հալէպի Քիլիսի գաղթականաց յանձնաժողովին կողմէ:

Քիլիսի հայոց տեղահանութեան նկարագրութիւնն է ան՝ մասնակի եւ խմբային պատմութիւններով: Կարեւոր մանրամասնութիւններ կան մանաւանդ Քիլիս մնացած ու աւելի ուշ արքարուած հայերու մասին:

Տեղեկագրին մէջ առանձինն խօսուած է տեղւոյն ծանօթ ազգայիններէն Թորոս Չաղլասեանի սպանութեան, Քիլիսի հայոց եկեղեցիին գրաման ու սրբապղծման եւ Քիլիսէն ոչ մեծ հեռաւորութեան վրայ գտնուող հայ արքարականներու Գաթմայի համակեդրոնացման կայքին մասին:

Տեղեկագրին տարբեր էջերուն կան տասնեակ ոճրագործներու անուններ, իսկ անոր աւարտին, առանձին ցուցակով, տրուած է 56 «պարագլուխներ» ու եւ 54 «չէթէներու» զոյգ անուանացանկեր:

20. ՔՂԻԻ ԳԱԻԱՌԱԿ: Վերնագիրն է «Քղի գաւառին հայ բնակչութեան տարագրութիւնը 1915 Մայիս 28/11 Յունիս»: 11 էջ:

Բաւական մանրամասն նկարագրութիւնն է Քղի քաղաքին եւ շրջակայ մօտ յիսուն հայաբնակ գիղերու հայութեան կոտորածին ու արքարին, ուր կան սպանութիւններու, խոշտանգումներու, առեւանգումներու, կողոպտումներու տասնեակ նկարագրութիւններ: Կան նաեւ տեղեկութիւններ Խուփս գիղի հայութեան 15 օրեայ ինքնապաշտպանական մարտերուն եւ այլ բնակավայրերու ինքնապաշտպանական փորձերուն մասին:

Այս Տեղեկագիրը եւս ունի ոճրագործներու եւ նահատակ ծանօթ քղեցիներու անուանացանկեր:

Առկայ է նաեւ նոյնին ամփոփումը, ընդօրինակուած Կարապետ Գաբիկեանի ձեռագրով:

Ինչպէս տեսանք, Տեղեկագրերէն քանի մը հատը չեն ենթարկուիր հարցաշարին, ու թերեւս պատրաստուած են Միջ-Գաւառային միութեան նախաձեռնութենէն անկախ, եւ կամ ալ պատրաստողները, զանազան պատճառներով, չեն հետեւած հարցաշարի թելադրած ուղղութեան:

Ըսենք նաեւ, որ տեղեկագրերուն վրայ որեւէ նշում չկայ թէ անոնք պատրաստուած են Միջ-Գաւառայինի թելադրութեամբ, եւ բացառուած չէ որեւէն, որ մեր ներ-

կայացուցած երկու տասնեակ տեղեկագրերուն մէջ գտնուին այնպիսիք, որոնք իսկապէս պատրաստուած չըլլան Միջ-Գաւառայինի թելադրութեամբ, եւ անոնց բովանդակութենէն ելլելով է միայն, որ զանոնք ներգրաւած ենք այս շարքին մէջ: Հոս կան նաեւ տեղեկագրեր, որոնք պատրաստուած են Միջ-Գաւառայինի ընդհանուր ժողովի գումարումէն, այսինքն 14 Փետր. 1919-էն առաջ, երբ որոշուեցաւ պատրաստել տեղեկագրերը, ու անոնք հաւանաբար արդիւնք են «Հայ Ձայն»ի մէջ Անտոնեանի կոչին կամ Հայկական միութեան յայտարարութեան:

Կարգ մը տեղեկագրեր ստորագրուած են տուեալ հայրենակցական միութեան պատասխանատուներուն, այսինքն՝ անոր ատենապետին եւ ատենադպրին կողմէ, մինչ ուրիշներու տակ կը գտնենք ստորագրութիւնները նոյն քաղաքէն կամ շրջանէն տասնեակ կամ նոյնիսկ հարիւրաւոր վերապրող հայրենակիցներու, որոնք այդպիսով հաստատած են տրուած տեղեկութիւններուն վաւերականութիւնը:

Յիշեալ Տեղեկագիր-ամբաստանագրերը, ինչպէս կը տեսնենք, ունին պատմական մեծ նշանակութիւն, նախ անոր համար որ գրի առնուած են շատ թարմ յիշողութեամբ եւ դէպքերու անմիջական տպաւորութեամբ, եւ անոր պատրաստութեան աշխատանքներուն իրենց բաժինը բերած են մէկէ աւելի անձնատրութիւններ, որոնց փոխանցած տեղեկութիւնները, բնականաբար, աւելի վաւերական պիտի ըլլային, քան եթէ անոնք պատրաստուած ըլլային սոսկ անհատի մը կողմէ:

Անոնք արժէքաւոր են նաեւ անոր համար, որ հոն առկայ են տեղեկագրեր այնպիսի շրջաններէ, որոնց կոտորածներուն կամ տեղոյն հայութեան մասին ընդհանրապէս քիչ վկայութիւններ ունինք տպագիր կամ արխիւային գրականութեան մէջ, ինչպէս, օրինակ՝ Ամանոսի, Ագ Շէհիրի (Գոնիայի նահանգ), Անկորայի (Անգարա), Գարամանի (Գոնիա), Քիլիսի եւ այլն, եւ այս տեղեկագրերը կու գան գէթ մասամբ փակելու այդ բացը եւ լոյս սփռելու տուեալ շրջաններու կոտորածներուն ու հայութեան առօրեային վրայ ընդհանրապէս:

Տեղեկագրերը արժէքաւոր են նաեւ իրենց պարունակած ոճրագործներու անուանացանկերով, որոնց նման ընդարձակ ցանկերու միշտ չէ որ կարելի է հանդիպիլ տպագիր կամ ձեռագիր արդիւրներու մէջ: Հոս եղած ոճրագործներու անուանացանկը, երեւի ամէնաամբողջականներէն մէկն է որ գոյութիւն ունի:

* * *

Կայ հետաքրքրական հարց մը. այս տեղեկագրերը ծառայեցին իրենց ստեղծման բուն նպատակին, այսինքն անոնք նոյնութեամբ կամ թէկուզ մասնակի խմբագրութեամբ ֆրանսերէնի թարգմանուելով ներկայացուեցան Վերսայի հաշտութեան վեհաժողովին, կամ դրկուեցան նախագահ Ուիլսընին, թէ՛ ոչ:

Վերսայի վեհաժողովին ներկայացուած հայոց վերաբերող նիւթերու ցանկին մէջ չենք հանդիպիր այդպիսի փաստաթուղթի մը յիշատակութեան⁹: Տպագիր կամ արխիւային գրականութեան մէջ եւս մեզի ծանօթ չէ այդ մասին որեւէ վկայութիւն:

1919-ին, Փարիզ հաստատուած Ազգային պատուիրակութեան հրաւերով, որոշուած

9 Փարիզի վեհաժողովին ներկայացուած հայկական նիւթերուն ցանկը տե՛ս “A Catalogue of Paris

էր նոյն քաղաքին մէջ գումարել Ազգային համագումար մը, որուն պիտի մասնակցէին բոլոր հայաշատ կեդրոններէն ներկայացուցիչներ: Համագումարին մասնակցելու համար Հալէպի Հայ ազգային միութիւնը սուրիահայութեան պատուիրակ ընտրած է բժիշկ Ասատուր Ալթունեանը, իսկ Արամ Անտոնեան նշանակուած է անոր ընկերակից ու քարտուղար, որովհետեւ Ալթունեան ֆրանսախօս չլլալով, Անտոնեան այդ ուղ- դութեամբ օգտակար պիտի ըլլար իրեն:

Անոնք շոգեկառքով Հալէպէն մեկնած են 28 Փետր. 1919-ի երեկոյեան, երբ նոյն օրը առաւօտուն տեղի ունեցած էր Հալէպի հայոց կոտորածը: Պէյրութի վրայով հասած են Բոր Սայիտ (Եգիպտոս), ուրկէ ուղեւորուած են Փարիզ:

Մինչ այդ, այս Տեղեկագիր-Ամբաստանագրերու հաւաքածոն յանձնուած էր Ան- տոնեանին, որպէսզի Փարիզի մէջ յանձնէ զանոնք Հայ ազգային պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպար փաշային:

Որեւէ տեղեկութիւն չունիք այն մասին թէ Տեղեկագրերը յանձնուեցան իրենց հասցէատիրոջ, թէ՛ ոչ, միայն գիտենք, որ ատլի ետք, Փարիզի մէջ նորաստեղծ Նու- պարեան Մատենադարանի տնօրէնութիւնը ստանձնելէն ետք, Անտոնեան իր հաւա- քած Հայոց ցեղասպանութեան առնչուող արխիւային ամբողջ հաւաքածոն յանձնած է յիշեալ մատենադարանին, ուր եւ մեծ մասամբ կը պահուին ցարդ, իր անունը կրող առանձին հաւաքածոյի մը մէջ, աշխարհագրական հիմունքներով պատրաստուած 80 թղթածրարներու մէջ, եւ միասնաբար կը բաղկանան մօտաւորապէս 8000 էջերէ¹⁰, որոնք կը պարփակեն Արեւմտեան Հայաստանի, Կիլիկիոյ, Փոքր Ասիոյ եւ սուրիական անապատի զանազան բնակավայրեր: Այդ հաւաքածոյի համապատասխան թղթածրարներուն մէջ է նաեւ որ կը գտնուին այս Տեղեկագիր-Ամբաստանագրերը, իրաքանչիւրը իր քաղաքին յատուկ նիւթերու շարքին:

Պատրաստուած Տեղեկագիր-Ամբաստանագրերու թիւին շուրջ առկայ է ինչ որ անորոշութիւն մը, եւ կան հարցեր, որոնք, ըստ երեւոյթին, յաւելեալ պրպտումի եւ լուսաբանութեան կը կարօտին:

Նախ ըսենք, որ վերեւ մեր ներկայացուցած բոլոր տեղեկագրերը չէ որ իսկապէս կրնան պատրաստուած ըլլալով Միջ-Գաւառայինի պահանջքին որպէս արդիւնք: Հաւանաբար կան տեղեկագրեր որոնք պատրաստուած են ընդառաջելով Արամ Ան- տոնեանի կամ Հայկական միութեան կոչին, ու անոնք եւս, Անտոնեանի հետ տարուած են Փարիզ՝ Վեհաժողովին յանձնուելու, եւ ի վերջոյ հանգրուանած են Նուպարեան մատենադարան:

* * *

Մեզի ծանօթ չէ թէ ի սկզբանէ ինչ եղած է տեղեկագրերուն թիւը, եւ կ'անգիտանանք թէ արդեօք անոնք ամբողջութեամբ հասած են մեզի, թէ կան կորսուած կամ Նուպարեան մատենադարանի մէջ չպահուող տեղեկագրեր, ու եթէ այո՛ւ ապա ո՞ր են անոնք:

Peace Conference Delegation Propaganda in the Hoover War library” (California, 1926), 7, 19-22:

10 Boris Adjemian et Raymond Kévorkian, “Témoignages de rescapés et connaissance du génocide de 1915-1916,” *Études arméniennes contemporaines* 5(2015): 79-110:

Տանք պակտող տեղեկագրերէն քանի մը հասին մասին մեր ծանօթութիւնները.

Ազգային եւ գրական գործիչ Հայկազուն Արամեան, որ ինչպէս տեսանք, 1919-ին Հալէպի Միջ-Գաւառային միութեան պատասխանատուներէն էր, խօսելով այս տեղեկագրերուն մասին, յայտնած է թէ «...քովս մնացեր էր միմիայն իմ ծննդավայրիս, Չէյթունի 23 էջնոց տեղեկագիր պրակը...», ապա հրատարակութեան տուած է անոր ամփոփումը¹¹: Այսինքն այդ Տեղեկագիրը չէ յանձնուած Անտոնեանին ու բնականաբար չէ տարուած Փարիզ, այլ մնացած է Արամեանի մօտ: Այդ տեղեկագրին պատճէնը այժմ կը գտնուի Գրիկէրի (Գրիգոր Վրդ. Կէրկէրեան)՝ Հայոց ցեղասպանութեան թուայնացուած արխիւին մէջ, բայց կը դժուարանանք ըսելու, թէ ո՞ր է անոր բնօրինակը:

Նոյն՝ Չէյթուն-Ֆոնուզի միացեալ Տեղեկագրէն կ'իմանանք, որ Չէյթունի շրջանի մասին պատրաստուած է այլ տեղեկագիր մը եւս, որը սակայն չէ հասած մեզի: Չէյթունի Տեղեկագրին մէջ այդ մասին կը կարդանք. «...այս երկու վիճակներուն [Չէյթունի եւ Ֆոնուզի- Մ.Մ.] գաւառակները եղող Ալպիսթան, Կոկիսոն, Եարփուզ եւ Աստերուն թեմեր կը կազմեն, սակայն անոնց մնացորդ ժողովուրդներու կողմէ ուրոյն վիճակացոյց պատրաստուած ու ներկայացուած ըլլալուն, կու գանք միմիայն Չէյթունի եւ Ֆոնուզի վիճակը տեղեկագրել...»¹²: Չենք գիտեր թէ այդ «ուրոյն» վիճակացոյցը իսկապէս պատրաստուեցա՞մ, թէ անոր պատրաստութիւնը մնաց միայն ծրագիր: Ամէն պարագայի, Նուպարեան մատենադարանի Անտոնեանի հաւաքածոյին մէջ չկայ այդպիսի տեղեկագիր:

Կայ նաեւ Սասնոյ Տեղեկագրի բնօրինակին հարցը: Քիչ վար պիտի տեսնենք, որ Նուպարեանի մէջ պահուող Սասնոյ տեղեկագրին օրինակը տեղեկագրին ընդօրինակութիւնն է միայն, կատարուած Արամ Անտոնեանի կողմէ, Հալէպի մէջ, իսկ բնօրինակին հասցէն անձանօթ կը մնայ մեզի:

Եղեսիոյ (Ուրֆայի) տեղեկագիրը չի գտնուիր Անտոնեանի Նուպարեանի թղթածրարներուն մէջ: Չայն գտած ենք Գրիկէրի արխիւին մէջ, ու կրկին կը դժուարանանք ճշդելու անոր բնօրինակին հասցէն:

1919-ին Հալէպի մէջ կային հայրենակցական քանի մը խմբակցութիւններ, որոնք ունէին համեմատաբար մեծաթիւ հայրենակիցներ, ու սպասելի էր, որ անոնք ևս պատրաստած ըլլային իրենց շրջաններուն յատուկ տեղեկագրեր, ինչպէս՝ Տիար-պէքիրը, Խարբերդը, Արաբկիրը, և այլն, բայց նայնպէս, այդ շրջաններէն տեղեկագրեր ծանօթ չեն մեզի, ու չենք գիտեր թէ անոնք իսկապէս պատրաստա՞մ են իրենց տեղեկագրերը, թէ՛ ոչ:

Հայկազուն Արամեան, որ ինչպէս ըսուեցաւ, 1919-ին Միջ-Գաւառային հայրենակցական միութեան պատասխանատուներէն էր, Չէյթունի տեղեկագիրը հրատարակութեան տուած ժամանակ յատնած է թէ օրին պատրաստուած էին 32 տեղեկագրեր:

Որոշ վերապահութեամբ կը մօտենանք յիշողութեամբ գրի առնուած Արամեանի տուեալներուն, երբ ժամանակակից հաւաստի վկայութենէ մը գիտենք, որ 20 Փետր.

11 Արամեան Հայկ. Ա., «Շահեկան տեղեկագիր մը Չէյթունի եւ Չէյթունցիներու ողբերգութեան մասին», *Յուշամատենան Մեծ եղեռնի*, պատր. Գերսամ Ահարոնեան (Պէյրութ, «Զարթօնք» օրաթերթի, Գ. տիպ, տպագրութիւն «Հայ տիպ քոմիւիկրաֆ-թերմութեան», 1987), 850-854:

12 Նոյն, 851:

1919-ին, այսինքն իր յիշած 32 Միջ-Գաւառային միութիւններու համագումարին օրը, նորակազմ Միջ-Գաւառային միութեան պատասխանատուները ներկայացած է տեղոյն Հայ ազգային միութեան եւ վաւերացում խնդրած, իսկ Հայ ազգային միութիւնը խնդրած է Միջ-Գաւառայինը գոյացնող 28 քաղաքներուն ցանկը ու այդ քաղաքներէն Հալէպ գտնուող համաքաղաքացիներուն թուաքանակը¹³, իսկ չորս օր ետք, 24 Փետր. ին, Միջ-Գաւառայինէն կրկին ներկայացած են Հայ ազգային միութեան կրկին վաւերացումի հարցով, ու այս առիթով յիշուած է, որ Միջ-Գաւառայինը հիմնուած էր 21 բնակավայրերու հայրենակիցներուն մասնակցութեամբ¹⁴:

Արամեան այլ առիթով մըն ալ, խօսելով Հալէպի մէջ հիմնուած Խարբերդի հայրենակցական միութեան մասին, ըսած է թէ ան ունեցած է յաջող գործունէութիւն՝ «օրինակ հանդիսանալով հետզհետէ կազմուելիք [ընդգծումը մերն է Մ.Մ.] 32 զանազան գաւառային հայրենակցական միութեանց»¹⁵: Ըստ երեւոյթին, Արամեանի յիշողութեան մէջ մնացած է Հալէպի 32 հայրենակցական միութիւններու թիւը՝ զոր թիրիմացաբար աւելի ետք կապած է ներկայացուած տեղեկագրերու ընդհանուր թիւին:

Պահպանուած է Տեղեկագրերու թիւին առնչուած թնճուկը մասամբ լուսաբանող կարեւոր փաստաթուղթ մը, գրուած նոյնինքն Հայկազուն Արամեանի կողմէ, 26 Փետր. 1919-ին: Տանք զայն նոյնութեամբ.

Գերապատիւ

Տ. Գաբրիէլ Վրդ. Գասպարեան,

Փ. նախագահ Հայ ազգային միութեան

Հալէպ

Ամէն ճիգ թափելով հանդերձ անկարելի կը դառնայ մինչեւ վաղը հասցնել ամբաստանագրերը: 12 գաւառ դեռ տուած չեն իրենց գրութիւնները: Հնար ու միջոց չի կայ: Պէտք է ուրեմն յարգելի Տր. Ալթունեանը համոզել 2-3 օր յետաձգելու իր մեկնումը: Մեզի անանկ ըսած էին թէ Շաբաթ օր պիտի մեկնի: Ուրիշ ճար չի մնար:

Հալէպ

26/2/19

Յարգանք ձերդ

Հայկազուն Արամեան¹⁶

Գիտենք որ Արամ Անտոնեան, բժ. Ալթունեանի ու անոր դստեր օր. Նորայի հետ, 28 Փետր. ի երեկոյեան շոգեկառքով մեկնած են Հալէպէն, իրենց հետ տանելով տեղեկագրերը, մինչ նոյն օրը առաւօտուն տեղի ունեցած էր Հալէպի հայոց կոտորածը, այսինքն հրատարակուող փաստաթուղթը ներկայացուելէն ընդամէնը երկու օր ետք, եւ մէկ-երկու օրուայ ընթացքին շատ բան պիտի չփոխուէր վիճակէն եւ հոն յիշատակուած 12 գաւառները պիտի չհասցնէին իրենց տեղեկագրերը պատրաստել:

13 «Արձանագրութիւնք Հայ ազգային միութեան Բերիոյ», Ա. տետր, 20 Փետր. 1919-ի նիստ, 78, տե՛ս ՀԱԱԱ, Հայ ազգային միութեան թղթածրարներ:

14 Նոյն, 24 Փետր. 1919-ի նիստ, 79:

15 Ճիգմէճեան, *Խարբերդ եւ իր զաւակները*, 303:

16 ՀԱԱԱ, Հալէպի Միջ-Գաւառային հայ միութեան թղթածրարներ:

Հետևաբար կը կարծենք, որ Արամեանի կողմէ շրջանառուած եւ Լեւոն Վարդանի¹⁷ կողմէ ընդունուած տեղեկագրերու 32 թիւը չի համապատասխաներ իրականութեան, եւ թէ ան երեւի շատ տարբեր չէ մեր վերեւ ներկայացուցած անոնց թիւին:

* * *

Այս Տեղեկագրերէն պատմաբան Լեւոն Վարդան «Հայկազեան հայագիտական հանդես»ի մէջ մասնակի ձեռով հրատարակած է Սեբաստիոյ, Էտիրնէի, Բաղէշի եւ Կարնոյ տեղեկագրերը¹⁸: Զէյթուն-Ֆռնուզիկին ամփոփումը լոյս ընծայած է Հայկազուն Արամեան¹⁹: Վեց այլ տեղեկագրեր, կրկին ոչ ամբողջական ձեռով, տպուած են Երուանդ Փամպուքեանի կողմէ, որոնցմէ երկուքը Լեւոն Վարդանի հրատարակած տեղեկագրերուն վերատպութիւններն են²⁰: Այնթապի Տեղեկագրին ոճրագործներու անուանացանկը, անգլերէն թարգմանութեամբ, հրատարակած է պատմաբան Ումիդ Քիւրտ²¹, իսկ ֆրանսահայ պատմաբան Յարութիւն-Ռայմոն Գէորգեան, Հայոց ցեղասպանութեան պատմութեան նուիրուած իր կողողային աշխատութեան զանազան բաժիններուն մէջ օգտագործած է այս տեղեկագրերուն կարգ մը տուեալները²²: Մնացեալները, որքան ծանօթ է մեզի, ցարդ կը մնան անտիպ:

Աւելցնենք, որ Հալէպի մէջ ծնունդ առած փաստահաւաքումի այս փորձը իր տեսակին մէջ միակը չէր. անկէ առաջ ու անկէ ետք կատարուած են քանի մը այլ փորձեր եւս, որոնք, ինչպէս Հալէպիներ, պակասած են մեծ յաջողութեամբ: Այդ աշխատանքներուն զոյգ կեդրոնները եղած են Թիֆլիսն ու Կ.Պոլիսը, բայց անոնց անդրադառնալը դուրս կը մնայ այս յօդուածին նպատակներէն:

* * *

Ստորեւ հրատարակութեան կու տանք վերոնշեալ տեղեկագրերէն Սասնոյ Տեղեկագիրը, որ հետաքրքրական է զանազան առումներով, մանաւանդ իր պարունակած Սասնոյ վեց գաւառակներու մանրամասն գիղացուցակին ու մարդահամարին համար:

Զենք գիտեր թէ ո՞վ պատրաստած է հրատարակուող գիղացուցակը: Ծանօթ է, որ Տեղեկագրին տակ իրենց ստորագրութիւնը դրած հինգ սասունցիներէն Տէր Մկրտիչ Քինյ. Մուրատեան²³ լրջօրէն հետաքրքրուած էր Սասնոյ անցեալով, եւ հայ

17 Լ. Վ. (Լեւոն Վարդան), «Ամբաստանագիր-Տեղեկագիրներ», *Հայկազեան հայագիտական հանդես* ԺԵ (1995), 497-553:

18 Նոյն, 498:

19 Արամեան, «Շահեկան տեղեկագիր մը Զէյթունի», 850-854:

20 Նիւթեր Հ. Յ. *Դաշնակցութեան պատմութեան համար*, ԺԲ. հատոր, խմբ.՝ Երուանդ Փամպուքեան (Պէլլոթ, Համազգայինի Վահէ Սէթեան, 2016), 407-428:

21 Ümit Kurt, *The Armenians of Aintab. The Economics of Genocide in an Ottoman Province* (Cambridge, London: Harvard University Press, 2021), 233-240:

22 Raymond Kévorkian, "The Armenian Genocide: A Complete History" (London-New York: I. B. Tauris, 2011), 1029.

23 Մկրտիչ Ա. Քնյ. Մուրատեան (Սասնոյ Մըզթենկ շրջանի Գոմուց գիղ, 1881 - Հալէպ, 1971): Երեք տարի ուսանած է Մշոյ Ս. Կարապետի վանքը: Հալէպ գաղթած է 1896-ին ու քահանայ ձեռնադրուած

պարբերական մամուլի էջերուն, 1915-էն առաջ ու մանաւանդ անկէ ետք, հրատարակած է Տարօն-Սասունի պատմութեան, ազգագրութեան, սրբավայրերուն եւ անաղութիւններուն առնչուող տասնեակ յօդուածներ, ինչպէս նաեւ բանահիւսական անտիպ նիւթեր եւ յուշապատումներ: Գիտենք նաեւ, որ ան, մէկէ աւելի անգամներ լոյս ընծայած է Սասնոյ գիղերու մասնակի գիղացուցակ-մարդահամարներ²⁴, բայց իր տուած Սասնոյ մարդահամարի թիւերը տարբեր են հոս տրուածներէն, այնպէս որ այս մէկը չէր կրնար իր կողմէ պատրաստուած ըլլալ: Հետեւաբար պիտի ենթադրել որ, հրատարակուող գիղացուցակը պատրաստուած է խմբային աշխատանքով, մանաւանդ, որ ինչպէս ըսուած է Տեղեկագրին մէջ, 1919-ին Հալէպի մէջ հաւաքուած էին համեմատաբար մեծաթիւ՝ 1053 սասունցիներ, որոնց մէկ մասը երէ հոն հաստատուած էր 1915-էն առաջ, ապա մնացեալները նոր հասած արքորականներ էին, եւ անոնց բոլորին համատեղ աշխատանքով է հաւանաբար որ ծնունդ առած է հրատարակուող ցուցակը:

Մեզի այնպէս կը թուի, որ հրատարակուող Տեղեկագրին՝ Փարիզի Նուպարեան մատենադարանի մէջ պահուող այս օրինակը Տեղեկագրին բնօրինակը չէ, այլ անոր ընդօրինակութիւնը, եւ օրինակուած է նոյնինքն Արամ Աստոնեանի ձեռքով²⁵, որովհետեւ գիրը կը թուի իրը ըլլալ, իսկ թուղթը՝ իր կողմէ յաճախ օգտագործուած նոյն այն թուղթի տեսակն է, որ եզրերուն ունի ֆրանսերէն տպագիր գրութիւններ Պաղտատի Շոքեկառքի օսմանեան ընկերութեան անունով, եւ որ յաճախ գործածուած է Աստոնեանի ու իր գործակիցներուն կողմէ, Հալէպի մէջ, վերապրողներու յուշեր գրի առնելու ժամանակ, եւ որոնցմէ բազմաթիւ օրինակներ կան այսօր Նուպարեան մատենադարանի մէջ պահուող իր հաւաքածոյին մէջ: Պատերազմի հետեւանքով ստեղծուած տնտեսական տագնապին հետեւանքով, ըստ երեւոյթին, Հալէպի մէջ Աստոնեան չէ կրցած մաքուր եւ չօգտագործուած թուղթ ապահովել, եւ ստիպուած գործածած է յիշեալ ընկերութեան կողմէ գործածուելու յատկացուած թուղթեր: Պիտի չմոռնալ նաեւ այն փաստը, որ Աստոնեան, այլ պարագաներու եւս, Հալէպի մէջ իր հաւաքչական աշխատանքին ընթացքին, երբ չէ կրցած ինչ որ փաստաթուղթի մը բնօրինակը ունենալ, ընդօրինակած է զայն կամ ընդօրինակել տուած է իր գործակիցներուն: Աստոնեանի եւ Կարապետ Գաբիկեանի ձեռագրով այսպիսի բազմաթիւ ընդօրինակութիւններու եւս կը հանդիպինք Նուպարեանի իր թղթածրարներուն մէջ: Այս պարագային, հարց կը ծագի սակայն, թէ Աստոնեան, որ այդ Տեղեկագրին բնօրինակը իր հետ պիտի տանէր Փարիզ, ինչո՞ւ ընդօրինակեց զայն: Չենք կարծեր որ ինք է տեղեկագիրը պատրաստողը, երբ զայն ստորագրողներէն քանի մը հատը գրականութեան մօտ կանգնած մարդիկ էին, միաժամանակ չենք ալ կարծեր որ այս օրինակն է տեղեկագրին մայր օրինակը, որովհետեւ Շոքեկառքի ընկերութեան

Սահակ Բ. Կաթողիկոսէն 1909-ին եւ երկար տարիներ եղած է տեղւոյն Ս. Քառասնից Մանկանց մայր եկեղեցոյ ծխական քահանան:

24 Կարօ Սասունի, *Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի*, Բ. Տիպ. (Անթիլիաս, Կաթողիկոսութեան Մեծի տանն Կիլիկիոյ, 2013), 338:

25 BNu/Fonds A. Andonian - Matériaux pour l'histoire du génocide, Dossier 47, Déportations et massacre des Arméniens de Sassoun, թերթ 1-11:

յառուկ թուղթի վրայ գրուած տեղեկագիր մը պիտի չներկայացուէր որպէս գաւառի մը 1053 վերապրողներուն կողմէ յղուած պաշտօնական փաստաթուղթ:

Սասնոյ հրատարակուող գիղացուցակին մէջ յիշատակուած են այնպիսի բնակավայրեր, որոնց չհանդիպեցանք մեզի ծանօթ Սասնոյ գիղացուցակներուն եւ Սասնոյ պատմութեան հայոց այլ հրատարակութիւններու մէջ²⁶: Հաւանաբար այդ գիղերուն մէկ մասը ունեցած է մէկէ աւելի անուանումներ՝ հայերէն եւ օտար, եւ մերթ գործածուած են անոնց հայերէն ու մերթ օտար անունները, իսկ հոս եղող ու այլ տեղ չյիշատակուած որոշ գիղեր, թերեւս ինչ որ մեծ բնակավայրի մը տարբեր թաղերը ըլլան, եւ այդ պատճառով, որպէս առանձին գիղեր յիշուած չեն այլոց կողմէ: Մեր ենթադրութիւնը հաստատելու համար տանք մէկ օրինակ. հրատարակուող ցուցակին մէջ յիշատակուած Կուսգետ գաւառակի Քարծեր եւ Կոտրծեր գիղերը չկրցանք գտնել մեզի ծանօթ Սասնոյ գիղացուցակներուն մէջ, բայց անոնք Պետոյեանի մօտ յիշատակուած են որպէս Կուսգետ գիղի առանձին թաղեր²⁷: Առկայ աղբիւրները կը յուշեն, որ Սասնոյ շրջանի կարգ մը գիղեր յաճախ ունեցած են բազմաթիւ թաղեր, ինչպէս, օրինակ, Կելիէ Կուզան մեծ գիղը, որ ունեցած է 34 թաղ, Ընձքարը՝ ինը, Կուսգետը՝ ութը, Իշխանձորը կամ Իշխրնձորը՝ հինգ թաղ, և այլն²⁸, ու այդ թաղերէն իւրաքանչիւրը, բնականաբար, ունեցած է իր անունը, այնպէս որ, հոս յիշատակուած որոշ բնակավայրեր կրնան ինչ որ գիղի մը մէկ թաղը եղած ըլլալ, որ ունենալով առանձին անուանում, կրնայ հոս յիշատակուած ըլլալ որպէս առանձին բնակավայր բայց յիշատակուած չըլլալ այլոց մօտ:

Կան նաեւ գիղերու տեղագրութեան հետ կապուած որոշ հարցեր, եւ հոս յիշատակուած կարգ մը գիղեր, այլ աղբիւրներու մէջ տեղադրուած են այլ գաւառակներու մէջ:

Ամէն պարագայի, ինչ ալ ըլլան այս եւ նման այլ հարցերը, կը կարծենք, որ Տեղեկագիրը կրնայ օգտակար ըլլալ Սասնոյ տեղագրութեամբ ու ժողովրդագրութեամբ

26 «Սասուն. Վիճակագրական...», տե՛ս *Դրօշակ* (Ժընև), XIV տարի, թիւ 4-5, 145-146; Ապրիլ-Մայիս 1904, 60-62; Ա.-Ղօ (Յովհաննէս Տէր Մարտիրոսեան), *Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայէթները* (Երևան, Կոլտուրա, 1912), 119-143; Նազարէթ Պ. Մարտիրոսեան, «Համերոպական պատերազմի ընթացքում ամայացած Արեւելեան Հայաստանի գաւառների վիճակագրութիւնը», *Վան-Տոսպ* (Թիֆլիս), թիւ 13, 21 փետրվար 1916, 6-7; Վարդան Պետոյեան, *Սասուն*, կազմ. եւ խմբ.՝ Ստեփան Պետոյեան (Երևան, Նախաբեմ, 2016), 28-90; Կարօ Սասունի, *Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի* (Ալեքիլիաս, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան, Բ. տիպ, 2013), 331-340; Կ.Պոլսոյ հայոց պատրիարքարանի 1913 թ.ի մարդահամարի տուեալները, որոնք օգտագործուած են Թէոդիկի, *Գողգոթա հայ հոգեւորականութեան եւ իր հօտին աղէտայի 1915 տարիին*, խմբ.՝ Արայ Գալայճեան (Նիւ Եորք, St. Vartan Press, 1985), 88-101 եւ Ռայմոն Գէորգեան-Բոլ Փապունճեանի կողմէ (Raymond H. Kévorkian, Paul B. Paboudjian *Les Arméniens dans l'empire Ottoman a la veille du génocide* (Փարիզ, ARHIS, 1992), 59; 493-496); Գեղամ Մ. Բաղդեան, «Արեւմտեան Հայաստանի պատմաժողովրդագրական նկարագիրը Մեծ եղեռնի նախօրէին. Մաս ութերորդ: Սասուն պատմաաշխարհագրական մարզը եւ Բաղէշ (Բիթլիս) քաղաքը», *Վէմ* 58, no. 2 (2017), I-XLVII; Ռուպերթ Թաթոյեան, *Արեւմտեան Հայաստանի Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչութեան թիւը Մեծ եղեռնի նախօրէակին* (մենագրութիւն, որ պիտի հրատարակուի շուտով: Ընդհանրապէս՝ գայն մեզի տրամադրելուն համար):

27 Պետոյեան, *Սասուն*, 66:

28 Պետոյեան, *Սասուն*, 28, 80, 66, 75:

գրադող մասնագէտներուն, եւ կրնայ ծառայել շրջանը աւելի լաւ ճանչնալու եւ ուսումնասիրելու աշխատանքին:

Տեղեկագիրը հրատարակութեան տուած ենք նոյնութեամբ, առանց որեւէ փոփոխութեան: Մեր յատելումները առած ենք անկիւնատր փակագծերու՝ [] մէջ:

Աւելցնենք, որ Տեղեկագրին վերծանումը եղաւ բաւական յոգնեցուցիչ ու աշխատատար, Անտոնեանի դժուարընթեռնելի գիրին պատճառով: Յուսանք որ մուտքագրումը ըրած ըլլանք անսխալ ու անթերի:

* * *

[Տեղեկագիր-Ամբաստանագիր Սասուն Աշխարհի]

Սասուն՝

Հիւսիսէն՝ Մշոյ դաշտ, հարաւէն՝ Պշերիկի եւ Սիլվանի դաշտերը, արեւելքէն՝ Մոգտանց լեռնաշղթան, արեւմուտքէն Խուլբի լեռնաշղթան:

Սասնոյ գաւառը կը բաժնուէր վեց գաւառակներու՝

1. Տալորիկ
2. Բուսանք
3. Հաթնի-Մարաթուկ
4. Կուսգետ
5. Բոնաշէն-Խուլթ
6. Խիանք

Այս հողամասին բաժանումները Սասնոյ բնակչութեան հինէն ի վեր ընդունուած դրութեան վրայ հիմնուած են, ոմանք ալ Խիան եւ Խարգան կ'անուանեն այս վեց գաւառները:

Սասնոյ գլխաւոր չորս լեռները Ծովասար, Անտոք, Մարաթուկ, Սնկիճուտ: Անտառները՝ Խաչէռէշ (Սեւ Խաչ), Փիլար, Խժժէ, Տղա-Մանուկ, Չանդուս, Փլի, Մոխնուտ եւ Սմարդետի ընդարձակ թաւուտքը: Անմատչելի գլխաւոր ժայռերն են Ֆոֆոքար, Խոռնաքար: Ամէնէն մեծ բղխող ակերն են Մեծաղբուր, Ակներ, Ակնդուտ եւ Շարասուր: Գետակներն են՝ Ջէմջուր, Չանտջուր:

Սասնոյ մօտաւոր անցեալէն.

- Ա. Իշխանաց ժողով:
- Բ. Ծերոց ժողով:
- Գ. Բնակչաց բազմացում:
- Դ. Սասնոյ քիւրտեր:
- Ե. Սասունցիներու զէնքեր:
- Զ. Սասունցիներու տեղական գրադում:
- Է. Սասունցիներու նկարագիրը:
- Ը. 1894-96 թուականները:
- Թ. 1914-16 թուականները:

Ա. *Իշխանաց ժողով*: Սասնոյ մէջ կը կոչուէր Իշխանաց ժողով՝ գիւղերու եւ

գիղախումբերու ներկայացուցիչներու ժողովը, որ կը կառավարէր Սասնոյ գաւառը:

Բ. *Շերոց ժողով*: Գիղական եւ գիղախումբերու ծերերէ կազմուած ժողովն էր որ կը լուծէր ամէն տեսակ դատեր:

Գ. *Բասկչաց բազմացում*: Բոլոր սասունցիները, բացի անոնցմէ որ դարիպի ցուպը ձեռք էին առած դէպի Հալէպ, ֆիզիքապէս քաջատողջ էին եւ երկար կ'ապրէին 80-110 տարեկան: Փոխանցիկ գէշ հիւանդութիւններ բնաւ գոյութիւն չունէին: Վաղահաս մահեր միայն կը պատահէին ծաղիկէ, վարդախտէ եւ արկածներէն: Սասունէն չբաժնուող հայերը կ'ունենային առնուազն ութ գաւակ, իսկ առաւելագոյնը անհաւատալի կը թուի թերեւս: Օրինակ՝ Կելիէկուզանի Պետոյի տունը, 1892ին ինք իբր ծերունի զօպօ (մեծ հայր) իր գաւակներով, թռններով, թռնորդիներով, հարսներով ունէր 24 անդամէ բաղկացած ընտանիք որ կ'ապրէր մէկ յարկի տակ, մասնակցելով մէկ սեղանի: Սեղանը բուրդէ շինուած խոշոր փռուածք մըն էր: Դեռ երէկ, 1914ին՝ Բվի Սրբօ Ազօ տուն, Սրբօն՝ իբր մեծ հայր ունէր 46 անդամէ բաղկացած ընտանիք մը: Գոմքցի Դասօ տուն որ ունէր 44 անդամ: Ջրդնեց Թումօ-Մանէ տուն որ ունէր 43 անդամ: Մշգեղցի Շէոօի տուն որ ունէր 42 անդամ: Մէկ տան մէջ 10-12 օրօրոցի դէմ դէմի օրօրուիլը կը տեսնուէր:

Դ. *Սասնայ քիւրտեր*: Սասնոյ քիւրտերը կը բաժնուէին աշիրէթներու: Իւրաքանչիւր աշիրէթ ունէր մէկէ աւելի աղաներ: Հայ քուրտ յարաբերական դատերն ու խնդիրները կը լուծուէին հայոց կողմէ Իշխանաց ժողովով եւ քիւրտերու կողմէ աղաներու մէծիսով: Հաւաքաբար ժողովը կը գումարուէր ընդհանրապէս հայկական վանքերու մէջ, երբեմն ալ հայկական կամ քրտական ոեւէ գիղի մէջ, եւ կամ լերան մը վրայ, աղբիւրի մը մօտ: Այս ժողովը պէտք եղած ատեն միայն տեղի կ'ունենար եւ կը տւէր մէկէն մինչեւ 10 օր: Խնդիրներու պարզութեան կամ կնճռոտութեան համեմատ:

Ե. *Սասնոյ գէնքեր*: Սասնոյ բնակչութիւնը, առանց բացառութեան, ունէր իրեն յատուկ գէնքը: Զէնքերն էին՝ խանչէր²⁹, թուր, մարթալ (վահան) եւ հին դրութեամբ չախմախը թունկ³⁰: Իսկ յեղափոխական շարժումը Սասնոյ մէջ մուտ գտնելէն ի վեր շատ սակաւաթիւ հայոց մօտ կանոնաւոր գէնքեր ալ կը տեսնուէին:

Զ. *Սասնոյ տեղական զբաղումը*: Առանց բացառութեան, Մայիս 1էն մինչեւ Սեպտեմբերի վերջերը վարուցանով, խաշնարածութեամբ, խոտ հնձելով, տերեւ կտրելով կը զբաղէին: Այս աշխատանքին նոյնիսկ իշխաններն ու եկեղեցականներն ալ կը մասնակցէին, իսկ ձմեռը (բովանդակ Սասուն ամբողջ 4 ամիս ձիւնով կը ծածկուի) քիչ աշխատանք ունին, լեռներէ սառած ձիւնի վրայ շարժով կ'իջեցնէին տերեւը եւ ամառը պատրաստուած խոտերը ընտանի կենդանիներու համար: Սասունցիները իրենց բոլոր հագնելիքները կը մանէին, կը գործէին, ընտանի կենդանիները կը կերակրէին, վայրի այծերու, գայլի, սամոյրի եւ մանաւանդ աղուէսի որսորդութեամբ ժամանց ընողներ ալ կային: Ամէն տօնական, հարսանեկան օրեր եւ իրիկուններ կը հաւաքուէին գիղին մէջ մէկու մը տունը, հաւաքաբար պարելու համար:

Է. *Սասունցիներու նկարագիրը*: Բոլոր այն սասունցիները որոնք բնաւ օտարութեան

29 Խանչէր կամ խնաջար, արաբերէն՝ դաշոյն:

30 Թունկը կամ թֆէնք, թրքերէն՝ հրացան: Սասնոյ բարբառով՝ «թվրնգ» (Պետոյեան, *Սասուն*, 669):

չէին դիմած, ընդհանրապէս ճշմարտախօս, միամիտ, պարկեշտ, հիւրասէր, աշխատասէր եւ կրօնասէր էին:

Ը. 1894-96 թուականները: 94ին՝ թրքական և քրտական յարձակումներու դէմ երկար մաքառումներէ վերջ, միայն Տալուրիկն էր որ պարտուեցաւ, բայց անձնատուր չեղաւ: 95ի հայկական մեծ ջարդին, Սասնոյ գաւառը իր վեց գաւառակներով գերծ մնաց Կարմիր Համիտի ետթաղանէն: Այդ թուականին Սասնոյ Իշխանաց ժողովը յաջողեցաւ քրտական աղաներու հետ սուրի, խաչի եւ նուիրական մատաղի վրայ իր անգիր դաշինքը կնքել երդմամբ: Նոյն ժամանակուան Իշխանաց ժողովի անդամներն էին՝

Պերմնցի Դանօս
Մքթնցի Մխսի Կրճօս
Խնձորցի Կերպօս
Մշգեղցի Մրտիկի Շէռօս
Զրդնցի Թումօտան Կրպէն
Գոմքցի Կերպէ Ստեփան
Մատին Առաքելոց վանահայրը՝ Տ. Պետրոս Վարդ.
Ստեփան Վարդ.
Տալուրիկցի Համզէն
Բուրդօ Գասպար
Քողեցի Տ. Գաբրիէլ Քահանան

Քիւրտ աղաներն էին՝
Շէկօտան Տօկոբ
Մահմուտէ Խալիլ
Գոռանցի Սադօս
Գապլճօցցի հերոս Օսման (որ մինչեւ վերջը բարեկամ մնաց հայոց)
Մուսէի Հասանէ Չէլլի
Զէրճէլլի Հասէի Պրահիմ:

Այս ժողովը տեղի ունեցաւ անմիջապէս երբ կառավարութիւնը հրաման կ'ընէր քիւրտերուն որ հայերը ջարդելու համար օժանդակեն թուրք բանակին: Ժողովին որոշումն էր որ քիւրտերն ու հայերը զէնքի ոյժով միասին դիմադրեն վտանգին: Կառավարութեան ձեռքը՝ իբր ջարդարար գործիք մնացին միւս քիւրտ աղաներէն համբաւաւոր ոճրագործ Պշարէ Խալիլը³¹ եւ Փափուրէ Կէնճօն: Այդ խառն ժողովին հետեանքով՝ կառավարութեան հայաջինջ ծրագիրը վիժեցաւ՝ գէթ Սասնոյ գաւառին մէջ:

1914-16: 1914-16 թուականը միայն վերջ տուաւ Սասնոյ գաւառին: Այս անգամ ամբողջ քիւրտ ցեղապետները, բացի Ճէմալէի Սատօ Խանչօէն, կը մասնակցէին

31 Պշարէ Խալիլ՝ քիւրտ ցեղապետ, որ 1 Նոյ. 1899-ին ֆետայի Սերոբ Ադրիւրի (Վարդանեան) դաւադրաբար սպանութենէն ետք, կտրած էր անոր գլուխը, որուն համար Սուլթան Համիտէն ստացած էր յատուկ շքանշան, բայց ֆետայիներ, Անդրանիկի գլխատրութեամբ, յաջողեցան սպաննել զինք ու իրենց կարգին կտրել իր գլուխը:

Սասնոյ հայութեան բնաջնջումին: Հոս կարեւոր է յիշել նաեւ Պըտրի եւ Շէկօ քիւրտ աշիրէթները որոնք հայախօս են, քիւրտերէն բառ մը անգամ չեն գիտեր, իրենց ծագումն ի վեր բարեկամ մնացած են հայերու, այս անգամ անոնք ալ մասնակցեցան ջարդերուն:

Սասնոյ լեռները որոնք դեռ երէկ ապաստան եւ մարտավայր հանդիսացան այսօրուան հայ ռազմական փառքը ներկայացնող Անդրանիկի, անմահ Մուրատներու, Արապօի, Գէորգ Չաուշի եւ Ադրիւր Սերոբ փաշայի, այսօր լրած են եւ գերեզմաննոց դարձած իրենց լեռնորդի կտրիճներուն անթաղ ոսկորներուն:

* * *

Սասուն գաւառը 1914ին ուներ 99249 բնակիչ, որոնցմէ կը վերապրին միայն 4053 հոգի, 1053 Հալէպի մէջ և մնացեալ 3000ն ալ հաւանականաբար Կովկաս և այլուր, որով կ'ունենանք 95196 անձի կորուստ:

Զարդը: Գերման սպաներու ղեկավարութեամբն ու թնդանօթներու ոյժով, մոլեռանդ քիւրտ խուժանին օժանդակութեամբ, թրքական բանակը յաջողեցաւ 1914-16 վայրագօրէն մահացնել այս տիպար ժողովուրդը, Աստղի կողերէն մինչեւ Մարաթուկի խորերը:

Նիւթական հարստութիւն: 6115200 ոսկիի արժէքով ինչքն ու հարստութիւնը ամբողջովին յափշտակուած է այս պատերազմի ընթացքին թուրք կառավարութեան և քիւրտ խուժանին կողմէ:

Զարդարարները: Իթիհատի գործիք հանդիսացան հայակեր ոճրագործ Հազօ գիւղի այսօրուան ինքնակոչ տէրը՝ տխրահոշակ Խշթոյի Զիբան, որ 1915 Ապրիլ 26ին 122 հայ մանուկներ Զեմի գետակին մէջ խեղդեց: Պշարէ Խալիլի թոռան որդիներն ու արենակիցները՝ Բարսոբենց տխրահոշակ Կէնճօի հրէշ արարած ու մարդակեր գաւակներն ու աշիրէթը, եւ Ճէլէլիք քիւրտ գիւղի պետերէն Տահիօ Սէլիմ եւ իր արբանեակները, ինչպէս նաեւ ուրիշ շատ մը քիւրտ ցեղեր ու ղեկավարներ:

Մշոյ եւ շրջակայններու կորուստը: Չմոռնանք յիշատակել թէ Մշոյ, Սիլվանի եւ Պշէրիկի հայերուն անձի կորուստը Սասուն գաւառի անձի կորուստին եռապատիկը, նիւթական կորուստը՝ առնուազն եօթն անգամն էր: Այս գաւառներուն ամբողջական բնակչութեան բնաջնջման հետեւանքով կարելի չէ եղած առ այժմ մանրամասն տեղեկութիւն իմանալ:

* * *

1. Տալտրիկ գաւառակը ուներ 28 գիւղ, 1318 տունով եւ 14.472 բնակիչով: Այս գիւղերուն մէջ կը գտնուէին 89.731 ոչխար, 7222 կով ու եզ, 904 ջորի, 129130 օսմ. ոսկիի արժողութեամբ կահ կարասի, 12494 մեղուի փեթակ, 76960 ոսկիի արժողութեամբ այգիներ ու պարտէզներ:

		Տուն	բնակիչ
1	Փուրխ	12	126

2	Հաքմանք	6	68
3	Թուալենք	18	205
4	Հոսնուտ	8	72
5	Հարոք	19	363
6	Վերին Գեղ	40	603
7	Սպղանք	42	705
8	Իսլիովիտ	7	82
9	Աղբի	52	705
10	Քօրախի	5	40
11	Հլողենք	22	193
12	Եղկարտ	16	138
13	Հեթինք	120	1340
14	Խոճեծվանք	8	92
15	Կելիէ Կուզան	248	2030
16	Արգիկ	40	304
17	Գոփ	152	1560
18	Կարմաւ	141	1600
19	Շէնրք	102	807
20	Սեմալ	70	938
21	Իրցանք	63	800
22	Կելիէ Ռէշ	13	87
23	Թխիկ	10	37
24	Շուշնամերկ	15	200
25	Հարկորք	30	480
26	Մերկեր	26	370
27	Մազրէ	10	227
28	Մեղրաշէն	23	300

2. Բուսանք գաւառակը ունէր 32 գիւղ, 644 տուն, 11374 բնակիչ, 106310 ոչխար, 4465 կով ու եգ, 490 ջորի, 135290 օսմ. ոսկիի արժողութեամբ կահ կարասի, 17650 մեղրի փերթակ, 8250 օսմ. ոսկիի շերամ, 208900 ոսկիի արժողութեամբ պարսեզ եւ այգի:

1	Գոմեր	14	306
2	Քրտամանք	18	410
3	Հոսներ	6	60
4	Հակոնք	13	160
5	Քրտվանք	8	45
6	Անձարկելի	6	67

7	Քիսթախ	13	84
8	Թաթանք	14	350
9	Ջրդնիք	46	810
10	Բվի	32	430
11	Գոմք	42	670
12	Սգրան	6	67
13	Կրեճոր	15	97
14	Փշուտ	22	380
15	Ջեմ	12	160
16	Դալիոր	28	530
17	Պելլօէնք	13	290
18	Բակտիք	5	60
19	Քսրօնք	8	90
20	Մշգեղ	50	1100
21	Խնճորիք	42	890
22	Պեստուն	6	120
23	Թարոք	23	340
24	Բզումանք	12	180
25	Կօնկէտ	14	270
26	Գձքար	8	130
27	Դաժպատրիկ	26	470
28	Մարաթա	16	200
29	Քաջոնք	34	720
30	Մքթենք	46	960
31	Բաստի	35	870
32	Ալըեան Մագրան	6	60

3. Հարձի-Մարաթուկ գաւառակը ունէր 51 գիւղ, 852 տուն, 11215 բնակիչ, 130810 ոչխար, 5484 եզ ու կով, 711 ջորի, 149690 ոսկիի կահ կարասի, 15540 փեթակ, 1610 ոսկիի շերամ, 163620 ոսկիի արտ ու պարտէզ:

1	Մանկիկ	13	170
2	Պելլա	14	180
3	Նոր Գեղ	25	290
4	Գապլճօզ	44	580
5	Խորամ	11	190
6	Նատօքա	24	370
7	Հով	20	350

8	Սուքեան	25	400
9	Կող	18	150
10	Պատրմուտ	26	450
11	Իսարվեր	10	180
12	Կորով	15	290
13	Հաղտ	10	200
14	Հոուտ	16	220
15	Գոմրք	17	250
16	Կօշակ	19	210
17	Փիրշէք	30	500
18	Արեգդէմ	8	95
19	Թխի	10	110
20	Ձորաղբի	5	60
21	Կաղմանք	12	125
22	Իրցանք	5	50
23	Կուրտկանք	10	150
24	Օրձիգ	8	120
25	Գօմրտէր	6	98
26	Դալրձոր	7	90
27	Ազուի	8	54
28	Պրակտուն	4	60
29	Հապշտուղ	5	100
30	Շխտիկ	13	100
31	Քաղքիկ	8	70
32	Հարզոնք	6	60
33	Քաշքշէնք	40	170
34	Մաղէնք	18	130
35	Մորպանք	11	130
36	Իսասկանք	5	60
37	Կորդեր	28	290
38	Իսասոբի	19	180
39	Վարդունց	8	100
40	Տնկէտք	29	570
41	Քարկից	6	90
42	Աովտոց	9	100
43	Արտրի	12	130
44	Հրձկանք	18	300

45	Գեսան	8	95
46	Բրտանք	10	180
47	Կանկառենք	13	208
48	Հիրոտ	18	300
49	Արծուիք	80	850
50	Խսան	42	600
51	Շիկալենք	26	380

4. Կուսգետ գաւառակը ունէր 26 գիւղ, 1166 տուն, 19480 բնակիչ, 167280 ոչխար, 5315 կով ու եգ, 1074 ջորի, 86180 ոսկիի արժողութեամբ կահ կարասի, 58600 մեղովի փեթակ, 2610 ոսկիի շերամ եւ 131900 օսմ. ոսկիի արտ ու պարտէզ:

1	Քարծեր	20	280
2	Օղնգիչ	26	300
3	Գոմէք	17	270
4	Կոտրծեր	23	420
5	Ներքին Կուսգետ	200	3000
6	Միշկատար	34	600
7	Չօղուտ	6	75
8	Ասի	30	570
9	Բլաթ	10	85
10	Չմայ	25	160
11	Հոլենտ	16	180
12	Աղանտ	150	2500
13	Կրխան	205	3050
14	Արփի	50	800
15	Նորշէն	8	150
16	Բոկնտտ	22	460
17	Մոսգան	88	1850
18	Նիչ	40	870
19	Մարմանտ	60	1400
20	Սլլոնտ	16	380
21	Կրտի	26	560
22	Կէծի	8	150
23	Կծանք	40	750
24	Ջրտոք	22	230
25	Գորջուր	16	180
26	Արարեր	18	210

5. Բոնաշէն-Խութ գաւառակը ունէր 24 գիւղ, 1484 տուն, 16996 բնակիչ, 147520 ոչխար, 8590 եզ ու կով, 873 ջորի, 118560 ոսկիի կահ կարասի, 3090 փեթակ, 121500 ոսկիի արտ ու պարտէզ:

1	Օշուտ	15	170
2	Բլրենի	20	242
3	Հնդկածոր	50	574
4	Ընկուզեկ	48	510
5	Տաշտադէմ	35	370
6	Արուք	42	480
7	Թաղուի	70	810
8	Թաղավանք	164	1700
9	Թաղու	32	300
10	Լորդնձոր	14	170
11	Վարի Շնիստ	18	200
12	Կոլաք	23	260
13	Թաղնձոր	95	810
14	Բիջոնք	79	800
15	Ագրակ	120	1120
16	Կուրակ	26	310
17	Շէն	225	2700
18	Շնիստ	160	2510
19	Շավերտին	8	100
20	Օրշուտ	45	520
21	Փշրիկ	40	690
22	Աղմպոս	70	710
23	Ռապաթ	45	510
24	Կորվոր	40	430

6. Խիանք գաւառակը կը բաղկանար 42 գիւղէ, 1743 տուն, 25710 բնակիչ, 230370 ոչխար, 6838 կով ու եզ, 2605 ջորի, 318500 ոսկիի կահ կարասի, 25040 մեղուի փեթակ, 17050 ոսկիի շերամ, 180970 ոսկի արտ ու պարտէզ:

1	Պէհամտա	70	700
2	Ճումարա	46	450
3	Կրէխոխէ	18	250
4	Կրէմորէ	9	150
5	Բարկա	90	1800
6	Սաղտուն	78	1200

7	Հեղին	90	1600
8	Պերմ	150	2500
9	Քերրք	37	800
10	Արտկունք	40	850
11	Տաղեներ	50	950
12	Ճեմլէխընճիկ	5	70
13	Փէշի	17	410
14	Ընկուզնակ	30	720
15	Սեփտ	9	120
16	Սուլափ	14	230
17	Պալոլենք	12	300
18	Սամուխ	25	570
19	Իւրըրք	15	450
20	Սմրկեր	94	1500
21	Կոման	20	250
22	Մոսուտ	35	400
23	Իսայտիկ	45	500
24	Շուղեկ	15	120
25	Տիլթթ	25	350
26	Շահշա	50	400
27	Փասուր	180	1850
28	Ռիսախ	60	650
29	Իրուճ	35	350
30	Կասկ	50	700
31	Տուզներ	15	200
32	Շէխաբուպա	7	60
33	Իշխանձոր	82	1450
34	Կէլիէկէնըմա	50	800
35	Աշխուն	20	250
36	Ալուխ	40	300
37	Արխունստ	80	1200
38	Սլոխ	5	40
39	Տանձիկ	5	30
40	Մէկոկլի	2	20
41	Հարլէ	8	50
42	Հարսլէ	15	120

Միհրան Ա. Մինասևան

Գաւա- նակներ	զիւղ	տուն	ոչխար	եզ ու կով	ջորի	կ ա հ կարա- սի օսմ. նակի	բնակիչ	մեղ ու ի փեթակ	շերամ օ ս մ . նակի	արտ ու պարտէզ օսմ. նակի
Տալտրիկ	28	1318	89731	7222	904	129130	14 472	12492	----	76930
Բուսանաց	32	644	106310	4465	490	135090	11376	17650	8250	208900
Հ ա թ ն ի - Մարաթուկ	51	852	130810	5484	711	149690	11215	15540	1610	163620
Կուսգետ	26	1166	167280	5315	1074	86180	19480	58600	2610	131900
Բոնաշէն- Խուրթ	24	1484	147520	8590	873	118560	16996	3090	----	121500
Խիխանք	42	1743	230370	6838	2605	318500	25710	25040	17050	180970
Գումար	203	7207	872021	37914	6657	937150	99249	132412	29520	883820

Մասուն գաւառի 203 եկեղեցիներէն իւրաքանչիւրին սրբազան անօթներուն, զարդեղէններուն եւ գոյքերուն արժէքը 300 օսմ. նակիէն	60900 օսմ. նակի
Մատին Առաքելոց, Ս. Յովհաննու, Ս. Աղբերակի վանքերու նուիրական արժէքը	450000 օսմ. նակի
Վանքերու եւ սրբավայրերու հնութեանց արժէքը	800000 օսմ. նակի
Վանքերու ընտանի կենդանիներու ընդհանուր արժէքը	26000 օսմ. նակի
Վանքերու մատենադարաններուն արժէքը	300 օսմ. նակի
Մասնոյ գաւառի ջրաղացներու արժէքը	20800 օսմ. նակի
Հալէպի մէջ գտնուող սասունցիներու նիւթական կորուստը	85000 օսմ. նակի
[Գումար]	1382100 օսմ. նակի
Ոչխար (1.25) ³² , եզ ու կով (4.0), ջորի (25), փեթակ (0.25), շերամ, արտ ու պարտէզ	4733100 օսմ. նակի
[Գումար]	6115200 օսմ. նակի

Ի դիմաց 1053 հալէպարնակ սասունցի վերապրողներու՝
Սասնոյ Միութեան լիազօրներ՝

32 Այսինքն իւրաքանչիւր ոչխարի արժէք գնահատուած է 1.25 օսմ. նակի, ու այսպէս՝ նաեւ յաջորդները:

THE INDICTMENT DOCUMENTS ON THE ARMENIAN GENOCIDE WRITTEN IN ALEPPO AND THE SASSOUN DOCUMENT (1919)

Mihran A. Minassian

Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, Armenia

SUMMARY

The article is divided into two parts. The first part covers the development of indictment documents by patriotic unions or fractions of Aleppo in order to submit them to the Paris Peace Conference in 1919, each of which was a summary of the history of the Armenian massacres of a specific region. The overall list of the covered material and the content of each document are also outlined. It is interesting that the documents dedicate large sections for listing the names of the Turkish perpetrators of each region and the material losses suffered by the Armenians.

The second part of the article includes the indictment document of Sassoun district, which contains general geographical information and important details about the social life of the Armenians of Sassoun, i.e. meetings of principals and elders, Armenian-Kurdish relations, the situation of the Armenians of Sassoun in 1894-1896 and 1914-1916, and a brief list of the perpetrators of the massacres. The second part of the document covers the village lists and censuses of the six sub-districts of Sassoun - Dalvorg, Pusank, Hatni-Maratug, Gusked, Pernashen-Khut and Khiank, where 203 villages are mentioned with the numbers of their Armenian population and other details.

Key words: Armeian Genocide, Aleppo, Inter-Provincial Patriotic Union, Aram Andonean, prof. Haygazoun Aramean, Karapet Gabikean, Armenian Genocide Indictment Documents, Western Armenia, Cilicia, Asia Minor, Sassoun district, Versailles Peace Conference.

СОЗДАНИЕ В АЛЕППО ОБВИНИТЕЛЬНЫЕ СПРАВОЧНИКИ ГЕНОЦИДА АРМЯН И СПРАВОЧНИК САСУНА (1919 Г.)

Мигран А. Минасян

Фонд “Музей-институт Геноцида армян,” Армения

РЕЗЮМЕ

Статья разделена на две части. Первая часть посвящена созданию землячествами или организациями Алеппо обвинительных справочников для предоставления Парижской мирной конференции в 1919 году, каждый из которых содержал краткую историю резни армян в отдельных районах. В общих чертах представлены содержание и список освещенных тем

каждого справочника. Примечательно, что в каждом справочнике большое место отведено спискам турецких преступников и материальным потерям армян.

Во второй части статьи представлен справочник провинции Сасун, в котором содержатся общие географические сведения и важные данные об общественной жизни Сасуна: княжеский (Իշխանաց) совет и совет старейшин, армяно-курдские отношения, положение армян Сасуна в 1894-1896 и 1914-1916 годах и краткий список погромщиков. Здесь же представлены список деревень и перепись населения шести округов Сасуна – Талворик, Бусанк, Агни-Маратук, Кусгет, Брнашен-Хут и Хиат. В общем и целом отмечены 203 деревни, для каждой из них отмечено число домов и представителей армянского населения и т.д.

Ключевые слова: Геноцид армян, Алеппо, межпровинциальное землячество, обвинительные справочники Геноцида армян, Западная Армения, Киликия, Малая Азия, область Сасуна, Версальская мирная конференция.

REFERENCES

- Հայկաի Ազգային առաջնորդարանի արխիվ [Archives of the Aleppo National Prelacy];
Հայ Չայն [Armenian Voice]. Aleppo, 1918;
Վան-Տոս [Van-Dosp], no. 13, 21, Tiflis, 1916, 6-7;
«Սասուն. Վիճակագրական...» [Sasoun: Statistics...]. *Դրոշակ* [Droshag]. Geneva, 1904;
A-Do (Der-Mardirosian, Hovhannes). Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները [The vilayets of Van, Bitlis and Erzurum]. Yerevan: Kultura, 1912;
Aramian, Hayk. «Շահենկան տեղեկագիր մը Ջեյթունի և զեյթունցիներու ողբերգութեան մասին», [A Beneficial Bulletin about the Tragedy of Zeytun and the People of Zeytun]. *Memorial Book of the Armenian Martyrdom* (1915-1965), III ed., Beirut: Zart'onq, 1987, 850-854;
Badalyan, Gegham. «Արևմտեան Հայաստանի պատմաժողովրդագրական նկարագիրը Մեծ եղեռնի նախօրէին. Մաս ութերորդ: Սասուն պատմաաշխարհագրական մարզը և Բաղէշ (Բիթլիս) քաղաքը» [Historical and Demographic Image of Western Armenia on the Eve of the Armenian Genocide: Part 8. Historical-geographical District of Sasun and the Town Baghesh (Bitlis)]. *VEM Pan-Armenian Journal* 2 no. 58 (2017): I- XLVII;
Chizméchean, Manuk. *Խարբերդ և իր զաւակները* [Kharberd and its offsprings]. Fresno-California, 1955;
Gabikean, Karapet. Եղեռնապատում. Փոքրոն հայոց և նորին մեծի մայրաքաղաքին Սեբաստիոյ [Yeghernapatum (history of genocide) of Armenia Minor and its Great Capital Sebastia]. Boston: Hayreniq, 1924;
Mardirosian, Nazaret. «Համերոպական պատերազմի ընթացքում ամայացած Արեւելեան Հայաստանի գաւառների վիճակագրութիւնը» [Statistics of the Provinces of

- Eastern Armenia deserted during the Pan-European War]. *Van Tosp* (Tiflis), 12 Feb. 1916;
- Pambouean, Eruand. Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար [Materials for the History of A.R. Federation. vol. XII]. Beirut: Hamazkayin Vahe Setian, 2016;
- Petoyan, Vartan. *Սասուն* [Sassoun]. Yerevan: Nakhapem, 2016;
- Sasouni, Karo. *Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի* [History of Daron]. Antelias: House of the Armenian Catholicosate of Cilicia, 2013;
- T'at'oyan, Robert. «Արևմտեան Հայաստանի Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչութեան թիւը Մեծ Եղեռնի նախօրեակին» [The Armenian Population of Bitlis Province of Western Armenia on the Eve of the Armenian Genocide] (forthcoming);
- T'eodik, Գողգոթա հայ հոգեւորականութեան եւ իր հօտին աղէտայի 1915 տարիին [Golgotha of the Armenian Clergy and its Flock in Catastrophic 1915]. New York: St. Vartan Press, 1985;
- Vartan, Levon. «Ամբաստանագիր-Տեղեկագիրներ» [Accusatory-Reports]. *Haigazian Armenological Review* XV (1995): 497-553.

Հեղինակի մասին

About the Author

Об авторе

Միհրան Ա. Մինասեան, բանասեր, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի գիտաշխատող, Հայոց ցեղասպանության հուշագրությունների, վավերագրերի և մամուլի բաժնի վարիչ:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ Հայոց ցեղասպանության աղբյուրագիտական հիմքերը, հայ գրքի և ձեռագրերի պատմություն, հալեպահայ գաղթօջախի պատմություն և այլն:

Էլ. փոստի հասցե՝ minassian.mihran@genocide-museum.am

Mihran A. Minassian, Philologist, Head of the Department of the Armenian Genocide Memoires, Documents and Press, Armenian Genocide Museum-Institute Foundation.

Research fields – sources of the Armenian Genocide studies, history of the Armenian book and manuscripts, history of Aleppo-Armenian colonies.

E-mail: minassian.mihran@genocide-museum.am

Мигран А. Минасян, филолог, научный сотрудник, заведующий отделом Фонда “Музей-институт Геноцида армян.”

Область исследований – источниковедение Геноцида армян, история армянской книги и рукописей, история армянской общины Алеппо и т. д.

Эл. почта: minassian.mihran@genocide-museum.am